(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

मुंबई येथील उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकारात,

नागपूर खंडपीठ, नागपूर

फौजदारी अर्ज [एपीएल] क्रमांक ५७८/२०११

अर्जदार : नंदकिशोर प्रल्हाद व्यवहारे,

वय: सुमारे 40 वर्षे, व्यवसाय: शेतकरी,

राहणार: ताकतोडा, तालुका: मालेगाव,

जिल्हा: वाशिम .

--विरुद्ध--

उत्तरवादी : सौ. मंगला भ्र. प्रताप बनसर

स्व- घोषित सौ. मंगला नंदकिशोर व्यवहारे,

वय: सज्ञान , व्यवसाय: माहिती नाही

राहणार : प्रभाग क्रमांक.४, मालेगाव, ता. मालेगाव,

जिल्हा- वाशिम

=-=

श्री. एस. व्हि. सिरपूरकर यांच्या वतीने श्री अमित किनखेडे
अर्जदाराचे वकील.

श्री. सी. ए. जोशी, उत्तरवादीचे वकील.

श्री. सुमंत देवपुजारी, सरकारी वकील, राज्या करिता

श्री. साहिल देवानी, न्यायालय मित्र

=-=

न्यायवृंद : न्यायमूर्ती बी. पी. धर्माधिकारी, न्यायमूर्ती : एस. बी. शुक्रे

आणि न्यायमूर्ती: श्रीमती स्वप्ना जोशी

न्यायनिर्णय राखून ठेवल्याचा दिनांक : २२ फेब्रुवारी २०१८.

न्यायनिर्णय घोषित केल्याचा दिनांक : ०३ मे २०१८.

मौखिक न्यायनिर्णय :- (द्वारा न्यायमूर्ती- एस. बी शुक्रे)

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५(ह्यानंतर संक्षिप्त " घ. हिं. कायदा) च्या कलम १२(१) अन्वये प्रतिवादी-पत्नीने सुरू केलेली कार्यवाही रद्द करण्याची आणि बाजूला सारण्याची मागणी करण्यासाठी मृत अर्जदाराने दाखल केलेला अर्ज सुनावणीसाठी असून ,घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २० नुसार प्रतिवादीने आर्थिक सवलत मिळविण्यासाठी प्रथमवर्ग न्यायदंडाधिकारी , मालेगाव, जिल्हा वाशिम यांच्या न्यायालयासमोर केलेल्या अर्जातील संदर्भित प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी आमच्यासमोर ठेवण्यात आला आहे.

02]. विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या निदर्शनास आणून देण्यात आले की कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम १८ ते २२ अंतर्गत प्रदान केल्यानुसार विविध सवलती मिळविण्यासाठी घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२ नुसार सुरू केलेल्या कारवाईसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ च्या तरतुदी लागू होण्याच्या प्रश्नावर या न्यायालयाच्या वेगवेगळ्या खंडपीठांचे परस्परविरोधी निर्णय आहेत. या न्यायालयाच्या दोन वेगवेगळ्या खंडपीठांनी दिलेली परस्परविरोधी मते, जी विद्वान न्यायाधीशांच्या निदर्शनास आणून देण्यात आली होती, ती पुढील प्रकरणांमधून स्पष्ट होतात मंगेश सावंत विरुद्ध मीनल विजय भोसले-(2012 ए. एल. एल एम. आर.(फौ). १११३ (न्यायवृंद: न्यायमूर्ती ए. एस.ओक)

आणि नारायण थूल आणि इतर विरुद्ध माला चंदन वानी फौजदारी रिट याचिका क्रमांक ७७३/२०१४ (न्यायवृंदः न्यायमूर्ती एस. बी. शुक्रे) मंगेश सावंत या प्रकाणामध्ये कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम 12 अन्वये होणारी कार्यवाही ही फौजदारी नसून दिवाणी आहे व प्रकरणाची कारवाई रद्द करण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम ४८२ लागू केले जाऊ शकत नाहीत असे मत मांडण्यात आले होते त्याउलट , नारायण थूल या प्रकरणामध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ नुसार कार्यवाही रद्द करण्याचा अधिकार उपलब्ध होता असे मत मांडले गेले होते. मतांचा संघर्ष लक्षात घेऊन, विद्वान न्यायाधीशांनी माननीय सरन्यायाधीशांना परस्पर विरोधी विचारांचे निराकरण करण्यासाठी बहुसदस्सीय खंडपीठाची स्थापना करण्याचा संदर्भ दिला.संदर्भ देताना, विद्वान न्यायाधीशांनी दोन प्रश्न उपस्थित केले, जे खालीलप्रमाणे आहेतः

(i) घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ अंतर्गत केली जाणारी कार्यवाही ही फौजदारी दाव्यांच्या स्वरूपाची आहे की नाही?

(ii) घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ अंतर्गत कारवाईच्या संदर्भात फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालय आपल्या अधिकारांचा वापर करू शकते की नाही?

०३]   त्यानुसार, माननीय मुख्य न्यायाधीशांनी आमच्यापैकी एक (न्यायमूर्ती बी. पी. धर्माधिकारी) यांच्या अध्यक्षतेखाली या फौजदारी अर्जामध्ये विद्वान एकल न्यायाधीशांनी केलेला संदर्भ ऐकणे आणि त्यावर निर्णय घेण्यासाठी विभागीय खंडपीठ स्थापन करण्याचे निर्देश दिले.

04] विभागीय खंडपीठासमोर दिलेल्या संदर्भांची सुनावणी सुरू होताच त्यात एक नवीन तथ्य समोर आले . मूळ अर्जदार-नंदकिशोर आता नाही, अशी माहिती घटनापीठासमोर देण्यात आली.हे प्रकरण पुढील विचारार्थ तहकूब करण्यात आले आणि उत्तरवादीच्या विद्वान अधिवक्त्यानी मूळ अर्जदार-नंदकिशोर मृत असल्याची पुष्टी केली.त्यानंतर, संदर्भाधिन प्रश्नांची योग्य उत्तरे देणे आवश्यक होते हि बाब लक्षात घेऊन , या न्यायालयाच्या प्रबंधनास कारण सूचीमध्ये नोटीस प्रकाशित करण्याचे निर्देश देणारा आदेश १८/०८/२०१७ रोजी पारित करण्यात आला ज्यामध्ये संदर्भित मुद्द्यांकडे लक्ष वेधून संदर्भाधिन समस्यांचे निराकरण पुढील सुनावणीची तारीख जी ११/०९/२०१७ होती तो पर्यंत करण्यासाठी न्यायालयाला मदत करण्यास इच्छुक असलेल्या वकिलांना विनंती करण्यात आली.

०५] या नोटिशीला उत्तर देण्यासाठी, अतिरिक्त सरकारी वकील श्री एम.के. पठाण हे न्यायालयात हजर झाले . त्याचबरोरबर अर्जदाराचे विद्वान वकील श्री अमित किनखेडे आणि प्रतिवादीचे विद्वान वकील श्री सी.ए. जोशी हे देखील हजर झाले. ज्यामध्ये असे मत मांडले गेले कि, कलम १२(१) अन्वये दाखल केलेल्या अर्जाची सुनावणी रद्द करण्यासाठी उच्च न्यायालय फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अन्वये अधिकारांचा वापर करू शकत नाही आणि अशी शक्ती केवळ घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम ३१ आणि ३३ अंतर्गत सुरू केलेल्या खटल्यांच्या संदर्भातच उपलब्ध असतील. या मतापर्यंत पोहोचण्यासाठी, द्विसदस्सीय खंडपीठाने घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या योजनांची व त्यातील विविध तरतुदींची तपासणी केली आणि *त्यास कुनापरेड्डी ऊर्फ नूकला शंक बालाजी वि. कुनापरेड्डी स्वर्णा कुमारी - (२०१६) १ एस.एस.सी ७७४* या प्रकरणातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालातून बळ मिळाले आहे.

०६]   सुकुमार गांधीच्या प्रकरणात समन्वय खंडपीठाने घेतलेल्या मतांची योग्य दखल घेतल्यानंतर, संदर्भ सुनावणी करणाऱ्या खंडपीठाने असा निष्कर्ष काढला की, न्यायोचित मागण्यांद्वारे आवश्यकतेचे प्राबल्य दर्शविल्याशिवाय, केवळ दुसरे मत शक्य आहे म्हणून न्यायोचित तत्वात व्यत्यय आणण्याची गरज नाही. यानंतर द्विसदस्सीय खंडपीठाने आणखी काही निर्णय तपासले, त्यापैकी एक गुजरात उच्च न्यायालयाच्या द्विसदस्यीय खंडपीठाने सुओ मोटू विरुद्ध उषाबेन किशोरभाई मिस्त्री – (२०१६) ए.एल.एल. एम.आर. (फौ.) (जेओयु) २९३ ज्यामध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू केल्या गेल्या तेव्हा, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अन्वये कार्यवाही रद्द करण्याचा अधिकार देखील उपलब्ध असेल असे मत मांडले. या संदर्भाची सुनावणी करणाऱ्या खंडपीठाने कुणापारेड्डी (उपरोक्त) प्रकरणी माननीय सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय आणि घरगुती हिंसाचार कायद्यातील विविध तरतुदींचाही विचार केला. त्यात असे आढळून आले की, त्या संदर्भित प्रश्नांची उत्तरे, कार्यवाहीचे स्वरूप, दिवाणी किंवा अर्ध फौजदारी किंवा अर्ध दिवाणी हे घटक असतील की नाही या मुद्द्यांवर निश्चित विचार केल्याशिवाय योग्यरित्या दिले जाऊ शकत नाहीत जे फौजदारी प्रक्रिया संहितेची व्यवहार्यता निश्चित करतात आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) ची स्पष्ट आणि निःसंदिग्ध भाषा आहे की नाही जी कारवाईच्या स्वरूप किंवा वैशिष्ट्यामुळे झाकोळली जाईल .विभागीय खंडपीठाला असे आढळले की *सुकुमार गांधी (उपरोक्त)* प्रकरणात या पैलूंवर लक्ष दिले गेले नाही आणि म्हणूनच, त्यांनी असे मत व्यक्त केले की या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी तयार केलेल्या (उपरोक्त) प्रश्नांवर निर्णय घेण्यासाठी संदर्भित प्रकरण बहुसदस्सीय खंडपीठाकडे देणे आवश्यक आहे.

०७] त्यानुसार, आम्ही अर्जदाराचे विद्वान वकील श्री अमित किनखेडे, विद्वान सरकारी वकील श्री सुमंत देवपुजारी, श्री सी.ए. जोशी, प्रतिवादीचे विद्वान वकील आणि श्री साहिल दिवाणी, विद्वान अधिवक्ता यांचे म्हणणे ऐकले, ज्या सर्वांनी संदर्भित प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी आम्हाला सहकार्य केले.

०८] श्री. अमित किनखेडे, अर्जदारातर्फे उपस्थित असलेले विद्वान वकील असा युक्तिवाद करतात की *कुनापरेड्डी (उपरोक्त)* हे प्रकरण घरगुती हिंसाचार कायद्यांतर्गत विचारात घेतलेल्या कार्यवाहीच्या स्वरूपाबद्दल सर्व शंकांचे निरसन करणारे आहे. त्यांनी सादर केले की, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ही कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे असे मानले असून , अधिकारांच्या स्वरूपामुळे ते संबोधित करणारे आणि त्या अधिकारांचे प्रतिपादन करणारे आहे. ते असे सादर करतात की घरगुती हिंसाचार कायद्यात विहित केलेली प्रक्रिया देखील पूर्णपणे गुन्हेगारी किंवा नागरी स्वरूपाची नाही आणि घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत दाखल केलेल्या अर्जावर खटल्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वतःची प्रक्रिया मांडण्याचा निर्णय न्यायालयाला देण्यात आला आहे. त्यांनी पुढे असे सादर केले की माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने *एस.ए.एल. नारायण राव आणि इतर विरुद्ध ईश्वरलाल भगवानदास आणि इतर – (१९६६) १ एस.सी.आर. १९० समतुल्य (ए.आई.आर. १९६५ एस.सी. १८१८),* मध्ये कार्यवाहीचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी निकष लावले आहेत. त्यानुसार, ते पुढे सादर करतात, "दिवाणी कार्यवाही" या अभिव्यक्तीमध्ये अशा सर्व कार्यवाहीचा समावेश आहे ज्यामध्ये पक्ष दिवाणी कायदा किंवा कायद्याने प्रदान केलेल्या दिवाणी अधिकाराचे अस्तित्व असल्याचा दावा करतो आणि त्याद्वारे उल्लंघनासाठी दिलासा मिळण्याचा दावा करतो. तर, "फौजदारी कार्यवाही" ही अभिव्यक्ती सामान्यतः अशा कार्यवाहीला सूचित करते जी निष्कर्षापर्यंत पोचली तर मृत्युदंड किंवा तुरुंगवास किंवा

दंड आणि/किंवा मालमत्ता जप्ती यासारख्या दंडात्मक परिणामांना कारणीभूत ठरू शकते.ते पुढे सादर करतात की या मापदंडांद्वारे, आपण असे म्हणू शकतो की कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम १८ ते २२ अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या कायद्यांतर्गत विविध सवलती मिळविण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत सुरू केलेली कार्यवाही, हि दिवाणी स्वरूपाची आहे, तथापि, कार्यवाहीला त्याच्या तार्किक शेवटापर्यंत नेण्यासाठी सामान्यतः पाळली जाणारी प्रक्रिया हि फौजदारी स्वरूपाची आहे.

०९] अर्जदाराचे विद्वान वकील श्री अमित किनखेडे यांनी असे सादर केले की कार्यवाहीचे स्वरूप काहीही असले तरी, घरगुती हिंसाचार कायद्याची योजना अशी आहे की कार्यवाहीचे आचरण सामान्यतः फौजदारी प्रक्रियेचे अनुसरण करून केले जाते, जे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अंतर्गत प्रदान केले आहे.हे दर्शविण्यासाठी, त्यांनी घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या विविध तरतुदी आणि त्याअंतर्गत तयार केलेल्या नियमांचा संदर्भ दिला आहे. यांनी निदर्शनास आणलेल्या तरतुदी अशा आहेत; कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ मध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू होण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम २८ आणि उप-कलम (२) अंतर्गत न्यायालयाच्या अधिकाराच्या अधीन राहून दिलेल्या प्रकरणात स्वतःची कार्यपद्धती मांडण्याची तरतूद आहे, कलम ३१ आणि ३३ हे संरक्षण आदेश किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाचे उल्लंघन करणारे आहे आणि संरक्षण अधिकारी दंडाधिकाऱ्याने संरक्षण आदेशात निर्देशित केल्याप्रमाणे कोणतेही पुरेसे कारण नसताना त्यांची कर्तव्ये पार पाडण्यात अयशस्वी होतात अशी आहेत, कलम ३२ हे कलम ३१(१) अन्वये दखलपात्र आणि अजामीनपात्र गुन्ह्यांबाबत असून घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण नियम, २००६ (संक्षिप्त "नियम, २००६") मधील नियम ६(५) अशी आहेत. त्यांच्या मते, कायद्याच्या या तरतुदींचे एकत्रित वाचन आम्हाला हे स्पष्ट करेल की घरगुती हिंसाचार

कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत कार्यवाही ज्या प्रक्रियेद्वारे केली जाते, ती सामान्यतः गुन्हेगारी स्वरूपाची असते आणि म्हणून फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालयास असलेली अंतर्भूत शक्ती ही घरगुती हिंसाचार कायद्यांतर्गत कार्यवाही रद्द करण्यासाठी उपलब्ध असेल.

१०] श्री. सी. ए. जोशी, प्रतिवादीचे विद्वान वकील असे सादर करतात की घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत असणारी कार्यवाही मुख्यतः नागरी स्वरूपाची आहे, त्या अंतर्गत प्रदान केलेले उपाय देखील दिवाणी स्वरूपाचे आहेत. ते पुढे असे सादर करतात की वस्तुस्थिती आणि कारणांच्या विधानाद्वारे ही वस्तुस्थिती देखील स्पष्ट केली गेली आहे, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की भारतीय राज्यघटनेने दिवाणी कलम १४,१५ आणि २१ अंतर्गत हमी दिलेले अधिकार लक्षात घेऊन हा कायदा प्रस्तावित करण्यात आला आहे, ज्याचा उद्देश महिलांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण देणे आणि समाजात घरगुती हिंसाचाराची घटना रोखणे हा आहे. ते असे सादर करतात की घरगुती हिंसाचार कायद्यांतर्गत तयार केलेले गुन्हे कलम १८ अन्वये जारी केलेल्या संरक्षण आदेशाच्या उल्लंघनापुरतेच मर्यादित आहेत आणि कलम ३१ आणि ३३ हे संरक्षण अधिकाऱ्याचे कर्तव्य बजावण्यात आलेले अपयश विहित करतात आणि म्हणून, घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम ३१ आणि ३३ अंतर्गत कार्यवाही रद्द केल्याखेरीज, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत अधिकाराचा वापर घरगुती हिंसाचार कायद्याखालील इतर कार्यवाही रद्द करण्यासाठी केला जाऊ शकत नाही. अशा प्रकारे, *सुकुमार गांधी (उपरोक्त)* यांच्या प्रकरणात घेतलेल्या या न्यायालयाच्या द्विसदस्सीय खंडपीठाच्या दृष्टिकोनाचे ते समर्थन करतात.

११]		श्री सुमंत देवपुजारी, विद्वान सरकारी वकील यांनी सादर केले की घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत कार्यवाहीच्या स्वरूपासंबंधीच्या पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर हे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने कुणापरेड्डी(उपरोक्त) यांच्या प्रकरणात आधीच दिलेले आहे आणि ते अशी कार्यवाही प्रामुख्याने नागरी स्वरूपाची असते हे स्पष्ट करणारे आहे. त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्यानुसार आता अशा कारवाईच्या स्वरूपाबाबत शंका घेण्यास जागा उरलेली नाही. घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ च्या तरतुदीकडे आमचे लक्ष वेधून ते असे सादर करतात की कायद्याची ही तरतूद घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत कार्यवाही करण्यासाठी अवलंबली जाणारी स्वयंपूर्ण प्रक्रिया निर्धारित करते आणि म्हणून, कोणतीही बाह्य मदत घेण्याची गरज नाही.त्यांनी असे सादर केले की एकदा का घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ च्या पोटकलम (१) अंतर्गत फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी १२(१) अंतर्गत कार्यवाहीसाठी लागू केले गेले, तेव्हा कोणीही असे म्हणू शकत नाही की कायदेमंडळाचा हेतू भिन्न आहे आणि घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम ३१ आणि ३३ अंतर्गत गुन्ह्यांसाठी दोषी आढळलेल्या व्यक्तींना शिक्षा देण्यासाठी सुरू केलेल्या कारवाईसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी निवडकपणे लागू करण्याचा त्यांचा हेतू आहे न की घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १८ ते २२ अंतर्गत प्रदान केलेल्या विविध उपायांसाठी आणलेल्या इतर कार्यवाहीसाठी नाही. ते असे सादर करतात की फौजदारी प्रक्रिया संहिता लागू करण्याबाबत शंका घेतली जाऊ शकत नाही कारण घरगुती हिंसाचार कायद्याचे कलम २८(१) ते स्वतः स्पष्ट करते. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८(२) अंतर्गत न्यायालयाच्या स्वतःची कार्यपद्धती मांडण्याच्या निर्णयाबाबत, ते असे सादर करतात की ही शक्ती केवळ काही विशिष्ट प्रकारणांपुरतीच मर्यादित आहे, हे तेंव्हाच उद्भवतात जेव्हा दंडाधिकाऱ्यांना असे आढळले की, फौजदारी प्रक्रिया संहितेअंतर्गत विहित

केलेल्या प्रक्रियेचे पालन केल्याने गैरसोय, विलंब किंवा अन्याय होण्याची शक्यता निर्माण होईल. ते सादर करतात की कायद्याच्या या तरतुदीवरून हे स्पष्ट होईल की कार्यवाहीचे स्वरूप गौण आहे.

१२] श्री. साहिल देवानी, विद्वान अधिवक्ता घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २९ कडे आपले लक्ष वेधत असे सादर करतात की, त्याद्वारे दंडाधिकाऱ्यांच्या आदेशाविरूद्ध सत्र न्यायालयात अपील करण्याचा पर्याय उपलब्ध करून दिला गेला आहेआणि कलम २८ देखील घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत सुरू केलेल्या कार्यवाहीसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू करते आणिम्हणूनच , जरी उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानाद्वारे दिवाणी उपाय प्रदान करण्याचा हेतू सांगितला गेला असला, तरी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींनुसार काही प्रकरणांमध्ये स्वतःची कार्यपद्धती सुधारित करण्याच्या किंवा ठरवण्याच्या न्यायालयाच्या अधिकाराच्या अधीन राहून फौजदारी प्रक्रियेचे पालन करणे आवश्यक आहे.

१३] हे युक्तिवाद दाखवून देतात की युक्तिवाद करणाऱ्या वकिलांमध्ये कारवाईचे स्वरूप प्रामुख्याने दिवाणी आहे याबाबत एकमत आहे, जरी ते घरगुती हिंसाचार कायद्याअंतर्गत होणाऱ्या कार्यवाहीसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू होण्याच्या मर्यादेबाबतीत भिन्न असले, तरी त्यापैकी बहुमताने, असे प्रतिपादन करतात की घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम 28 अंतर्गत सांगितल्याप्रमाणे अपवादात्मक प्रकरणे वगळता फौजदारी प्रक्रिया संहिता लागू होते आणि श्री. सी. ए. जोशी, अल्पसंख्याक दृष्टिकोनाचे समर्थक,असे सांगतात की घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम ३१ आणि ३३ अंतर्गत गुन्ह्यांच्या संदर्भात केलेली कार्यवाही रद्दबातल करण्यासाठीच फौजदारी प्रक्रिया

संहितेच्या कलम ४८२ च्या शक्तीचा वापर केला जाऊ शकतो आणि इतर कार्यवाहीच्या संदर्भात नाही.

१४] आता, या युक्तिवादांच्या प्रकाशात, आपण संदर्भांतर्गत तयार केलेल्या प्रश्नांची संभाव्य उत्तरे शोधण्यासाठी पुढे जाऊया. आता आपण पहिल्या प्रश्नावर विचार आणि निर्णय करूः. सोयीसाठी, प्रश्न पुन्हा अशा प्रकारे पुनर्रचित केला आहेः

(i) घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००८ अंतर्गत कार्यवाही फौजदारी प्रक्रिया स्वरूपाची आहे की नाही?

१५] घरगुती हिंसाचार कायद्या अंतर्गत सुरू केलेल्या कार्यवाहीच्या स्वरूप किंवा पद्धतीचा घरगुती हिंसाचार कायदा कुठेही संदर्भ देत नाही. हा कायदा घरगुती हिंसाचार कायद्याअंतर्गत घेतल्या जाणाऱ्या कार्यवाहीची वैशिष्ट्ये परिभाषित करत नाही. त्यामुळे कायद्याच्या उद्देशाचा अभ्यास करणे आणि कायद्याच्या योजनेची तपासणी करणे अपरिहार्य वाटते.

१६] कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचारापासून, विशेषतः कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून महिलांच्या सभोवती संरक्षणाचे जाळे निर्माण करणे हा या कायद्याचा उद्देश आहे आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, या अंतर्गत पीडित महिला विविध प्रकारचे अनुतोष मिळवू शकते आणि तिला ते दिले जाऊ शकते. घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२(१) अंतर्गत ती, असे दंडाधिकारी, जे की, ज्या भागात पीडित व्यक्ती तात्पुरती अन्यथा कायमस्वरूपी राहते किंवा उत्तरवादी राहतो किंवा घरगुती हिंसाचार तेथे झाल्याचा आरोप केला जातो त्या भागात फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) अन्वये अधिकार क्षेत्र असणारे, घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २(i) अंतर्गत परिभाषित केलेले प्रथमवर्ग

न्याय दंडाधिकारी म्हणून किंवा प्रकरणानुसार महानगर दंडाधिकारी म्हणून कार्य करतात, त्यांच्याकडे अर्ज करून असा अनुतोष मिळवू शकते. कलम १२(१) पीडित महिलेकडून स्वतः किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीकडून असे अनुतोष मागण्यासाठी अर्ज करण्याची परवानगी देते. कलम २९ च्या संदर्भात, दंडाधिकाऱ्यांनी केलेला कोणताही आदेश, पीडित व्यक्तीला किंवा प्रतिवादीला आदेश मिळाल्याच्या 30 दिवसांच्या आत सत्र न्यायालयासमोर अपील करण्यायोग्य आहे आणि जिल्हा न्यायाधीशांच्या न्यायालयासमोर नाही. घरगुती हिंसाचार कायद्यामध्ये 'कोर्ट ऑफ सेशन' (सत्र न्यायालय) या शब्दाची व्याख्या केलेली नाही. परंतु, या कायद्याच्या कलम २८ मध्ये असे नमूद केले आहे की या कायद्यांतर्गत सर्व कार्यवाही, या विभागात प्रदान केलेल्या अपवादांच्या अधीन राहून फौजदारी प्रक्रिया संहितेद्वारे नियंत्रित केली जाईल. म्हणून, घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ च्या सहाय्याने “कोर्ट ऑफ सेशन” (सत्र न्यायालय) ही अभिव्यक्ती फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ६ अंतर्गत विचारात घेतलेल्या आणि कलम ९ नुसार स्थापन केलेल्या अनेक वर्गांपैकी फौजदारी न्यायालयाचा एक वर्ग म्हणून घ्यावी लागेल.

१७] अशा अर्जावर सुनावणी करण्यासाठी सक्षम अधिकारी म्हणून प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे आणि त्यांच्या आदेशाबाबत सत्र न्यायालयासमोर अपील करणे हे या वस्तुस्थितीचे पहिले सूचक असू शकते की ही कार्यवाही फौजदारी प्रक्रियेत अंतर्भूत आहे. परंतु, घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या योजनेचा सखोल अभ्यास पहिली छाप धुसर करतो आणि जसजसे आपण घरगुती हिंसाचार कायद्याच्या इतर तरतुदी वाचत जातो ही छाप आणखी अस्पष्ट होते.

[१८] एका कलमाचा संदर्भ घ्यावयाचा ठरल्यास, घरगुती हिंसाचार कायद्याचे कलम २६ हा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी पुरेसे असेल. कलम २६ असे सांगते की : "२६ . इतर दावे आणि कायदेशीर कार्यवाही यामधील अनुतोष :

(१) कलम १८,१९,२०,२१ आणि २२ अन्वये उपलब्ध असलेला कोणताही अनुतोष, परिणाम झालेल्या पीडित व्यक्तीस आणि उत्तरवादीस या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा प्रारंभानंतर सुरू केलेल्या दिवाणी न्यायालयासमोरील, कौटुंबिक न्यायालयासमोरील किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील कार्यवाहीतसुद्धा मागता येईल.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेले कोणताही अनुतोष हे पीडित व्यक्तीला दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील अशा दाव्यात किंवा कायदेशीर कार्यवाहीत मागता येईल, अशा अनुतोषाव्यतिरिक्त जादा अनुतोष असेल.

(३) पीडित व्यक्तीने या अधिनियमांतर्गत कोणत्याही कार्यवाही व्यतिरिक्त इतर कार्यवाहीत कोणताही अनुतोष मिळवला असेल तर, अशाबाबतीत, असा अनुतोष देण्यात आल्याचे दंडाधिकाऱ्यांना कळविणे तिच्यावर बंधनकारक असेल. "

कलम २६ च्या पोटकलम (१) मध्ये हे स्पष्ट केले आहे की, कलम १८,१९,२०,२१ आणि २२ अन्वये उपलब्ध असलेला कोणताही अनुतोष, परिणाम झालेल्या पीडित व्यक्तीस आणि उत्तरवादीस या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा प्रारंभानंतर सुरू केलेल्या दिवाणी न्यायालयासमोरील, कौटुंबिक न्यायालयासमोरील किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील कार्यवाहीतसुद्धा मागता येईल. पोटकलम (२) अन्वये, अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला कोणताही अनुतोष हा

पीडित व्यक्तीला दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील अशा दाव्यात किंवा कायदेशीर कार्यवाहीत मागता येईल , अशा अनुतोषाव्यतिरिक्त जादा अनुतोष असेल. म्हणून, घरगुती हिंसाचार कायद्याअंतर्गत प्रदान केल्या जाणाऱ्या अनुतोषाची, दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयासमोर कोणत्याही दिवाणी दाव्यात किंवा कायदेशीर कार्यवाहीत, दावा कोणी दाखल केला आणि दावा किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही सुरु असे पर्यंत त्यात मूळतः काय अनुतोष मागितला आहे याची पर्वा न करता, परिणाम झालेली पीडित व्यक्ती आणि उत्तरवादी यांद्वारे सुद्धा मागणी केली जाऊ शकते. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की, जेव्हा जेव्हा कलम १८ ते २२ अन्वये दिवाणी न्यायालय, कौटुंबिक न्यायालय किंवा फौजदारी न्यायालयासमोर इतर प्रलंबित कार्यवाहीमध्ये अनुतोष मागितला जातो , तेव्हा असे न्यायालय प्रथमवर्ग न्याय दंडाधिकारी न्यायालय मानले जाईल, असे घरगुती हिंसाचार कायदा कुठेही घोषित करत नाही.या मुद्द्यावर विधिमंडळाचे मौन हे घरगुती हिंसाचार कायद्याअंतर्गत प्रदान केलेल्या अनुतोषाच्या संदर्भात पारित झालेल्या कोणत्याही आदेशाविरूद्ध आदेशाने समाधानी नसलेल्या व्यक्तीद्वारे अपील दाखल करण्यासाठी मंचाच्या निवडीमध्ये अडचण निर्माण करण्याची शक्यता आहे. याचे कारण असे आहे की, घरगुती हिंसाचार कायदा चे कलम २९ असे सांगते की, सत्र न्यायालय असे मंच आहे ज्याकडे अपील करण्याचा अधिकार असेल आणि एखाद्या प्रकरणात असे शक्य असेल की, अनुतोष देण्याचा किंवा नाकारण्याचा आदेश सत्र न्यायालयाच्या समान दर्जाच्या किंवा पदनामाच्या न्याय मंचाने पारित केला असावा. तथापि, हा मुद्दा संदर्भ विषय नाही आणि म्हणूनच, आम्हाला आता यावर चर्चेची/थांबण्याची गरज नाही. परंतु, वस्तुस्थिती अशी आहे की घरगुती हिंसाचार कायद्यात केलेल्या तरतुदींचे स्वरूप या कायद्यांतर्गत केलेल्या कार्यवाहीचे स्वरूप निश्चित करण्यात काही अडचण निर्माण करते.

१९] अशा प्रकरणांमध्ये, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने कार्यवाहीचे स्वरूप निष्कर्षण्याचा मार्ग मोकळा केला आहे. तयार केलेल्या अधिकारांचे स्वरूप, प्रदान झालेले अनुतोष आणि कोणत्या प्रकारचे अंतिम आदेश पारित केले जाऊ शकतात याचे परीक्षण हे कार्यवाहीच्या स्वरूपाचे पुरेसे निर्देशांक असेल असे मानले आहे.

२०] *एस.ए.एल.नारायण राव (उपरोक्त)* च्या बाबतीत, हा मुद्दा उच्च न्यायालयाच्या योग्य प्रमाणीकरणानंतर माननीय सर्वोच्च न्यायालयासमोर अपील राखण्याच्या योग्यतेबद्दल होता आणि हा विवाद आयकर कायद्यांतर्गत सक्षम प्राधिकरणाद्वारे मूल्यांकन केलेल्या आयकरावर दंडात्मक व्याज आकारण्याबद्दल होता. हे कर पात्र व्यक्तीच्या विद्वान वकिलांचे सादरीकरण होते की, उच्च न्यायालयात -मूळ किंवा अपील- या अधिकार क्षेत्राचा वापर करुन सुरू केलेल्या कार्यवाहीचे व्यापकपणे (i) कार्यवाही-दिवाणी, (ii) कार्यवाही-फौजदारी आणि (iii) कार्यवाही-महसूल असे वर्गीकरण केले जाऊ शकते आणि कोणत्या प्रकरणात संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा सारभूत प्रश्न समाविष्ठ नसेल, दिवाणी कार्यवाहीत जो काही आदेश पारित झाला असेल त्याबद्दल सर्वोच्च न्यायालयात (संविधानाच्या अनुच्छेद १३३ अन्वये प्रमाणित केले गेल्या नुसार) अपील करता येईल आणि फौजदारी कार्यवाहीत जो काही न्यायनिर्णय, अंतिम आदेश किंवा शिक्षा पारित झालेली असेल त्याबद्दल सर्वोच्च न्यायालयात (संविधानाच्या अनुच्छेद १३४ अन्वये प्रमाणित केले गेल्या नुसार) अपील करता येईल,परंतु महसुलाशी संबंधित कार्यवाहीमध्ये दिलेल्या आदेशाबाबत अपील करण्याच्या अधिकाराचा केवळ सर्वोच्च न्यायालयाच्या परवानगीनेच वापर केला जाऊ शकेल. सर्वोच्च न्यायालयाने या समस्येकडे अशा दृष्टीकोनातून लक्ष वेधले होते ज्यात प्रदान केलेले अधिकार, प्रदान केलेले उपाय आणि कार्यवाही संपल्यानंतर कोणत्या प्रकारचे अंतिम

आदेश पारित केले जाऊ शकतात याची तपासणी करणे आवश्यक होते आणि परिच्छेद ८ मध्ये त्याचे उत्तर दिले गेले होते, ते याप्रमाणे :

"८. .... अधिवक्ता अनुच्छेद १३२ (१) मध्ये केलेल्या वर्गीकरणावर किंवा कार्यवाहीवर अवलंबून राहतात आणि त्याची तुलना अनुच्छेद १३३ (१) आणि १३४ (१) मध्ये वापरल्या गेलेल्या शब्दरचनेशी करण्याचा प्रयत्न करतात. ते म्हणतात की अनुच्छेद १३२ (१) मधील "इतर कार्यवाही" दिवाणी किंवा फौजदारी व्यतिरिक्त इतर कार्यवाहीच्या अवशिष्ट श्रेणीत येते आणि अशा कार्यवाहीमध्ये महसूल कार्यवाहीचा समावेश असतो. "दिवाणी कार्यवाही" या शब्दाची व्याख्या संविधानात किंवा सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमातही केलेली नाही. आमच्या निकालातील अभिव्यक्तीमध्ये अशा सर्व कार्यवाहीचा समावेश आहे ज्यामध्ये एखादा पक्ष दिवाणी कायद्याने किंवा संविधीने प्रदान केलेल्या दिवाणी अधिकाराचे अस्तित्व असल्याचे ठामपणे सांगतो आणि त्याच्या उल्लंघनासाठी अनुतोष मिळण्याचा दावा करतो. दुसरीकडे फौजदारी कार्यवाही ही सामान्यतः अशी कार्यवाही असते, ज्यामध्ये ती निष्कर्षापर्यंत पोहोचवली गेली तर मृत्युदंड, तुरुंगवास, दंड किंवा मालमत्ता जप्ती यासारख्या शिक्षा होऊ शकतात. यात अशा कार्यवाहीचाही समावेश आहे ज्यात राज्याचा व्यापक हितसंबंध लक्षात घेऊन, शांततेचे उल्लंघन होत असल्याची साशंकता असल्यास प्रतिबंध करणारे आदेश, शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी धोकादायक असलेल्या व्यक्तींना ताब्यात घेण्याचे आदेश किंवा उडानटप्पुगिरी रोखण्याच्या उद्देशाने दिलेले आदेश पारित करण्याचा विचार केला जातो. परंतु उच्च न्यायालयांपर्यंत पोहोचलेल्या कार्यवाहीचे संपूर्ण क्षेत्र दिवाणी आणि फौजदारी म्हणून वर्गीकृत करून संपलेले नाही. काही कार्यवाह्या अशा असतात ज्या दिवाणी किंवा

फौजदारी अशा कोणत्याही मानल्या जाऊ शकत नाहीत. उदाहरणार्थ, न्यायालयाचा अवमान करण्यासाठी आणि वकील किंवा सनदी लेखापालांसारख्या इतर व्यावसायिकांविरुद्ध शिस्तभंगाच्या अधिकार क्षेत्र वापर करण्यासाठीची कार्यवाही दिवाणी किंवा फौजदारी कार्यवाहीच्या वर्गीकरणात येऊ शकत नाही. परंतु दिवाणी कार्यवाहीच्या श्रेणीतून, राज्याच्या कर कायद्याच्या अंमलबजावणीशी संबंधित किंवा ज्या कार्यवाहीतून अनुतोष मिळण्याचा प्रयत्न केला जातो त्या कार्यवाहीला वगळण्याचा हेतू होता या दृष्टिकोनाबाबत कोणतीही हमी नाही. कराच्या कायद्याचा प्राथमिक उद्देश राज्याच्या प्रशासनासाठी किंवा विशिष्ट सेवा पुरवण्यासाठी महसूल गोळा करणे हा असतो आणि असे कायदे करदात्याच्या दिवाणी हक्कांवर थेट परिणाम करतात. जर एखाद्या व्यक्तीला असा कर भरण्यास सांगितले गेले, जो आकारण्यास राज्य सक्षम नसेल किंवा जो कर लादण्यास परवानगी देणाऱ्या कायद्यानुसार लादला गेला नसेल, किंवा करदात्याच्या कोणत्या अधिकारांचे, आकारणी, मूल्यांकन आणि संकलनात कायद्याने हमी न दिलेल्या पद्धतीने उल्लंघन केले गेले असेल, तर कर आकारणी कायद्याने स्थापन केलेल्या न्यायाधिकरणाकडून किंवा दिवाणी न्यायालयाकडून अनुतोष मिळविण्यासाठी कार्यवाही ही दिवाणी कार्यवाही मानली जाईल. आमच्या न्यायनिर्णयातील कार्यवाहीचे स्वरूप न्यायाधिकरणाच्या स्वरूपावर अवलंबून नाही, ज्याला अनुतोष देण्याचा अधिकार आहे, परंतु उल्लंघन केलेल्या अधिकाराचे स्वरूप आणि ज्यांचा दावा केला जाऊ शकतो अश्या योग्य अनुतोषावर अवलंबून आहे. म्हणून दिवाणी कार्यवाही म्हणजे, ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीविरुद्ध किंवा राज्याविरुद्ध त्याच्या दिवाणी हक्कांच्या कथित उल्लंघनाची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करते

आणि जर दावा सिद्ध झाला तर त्याचा परिणाम दावा केलेल्या अधिकाराच्या व्यक्त किंवा निहित घोषणेमध्ये होईल आणि कर्ज, नुकसान भरपाई, विशिष्ट मालमत्तेचे वितरण, वैयक्तिक हक्कांची अंमलबजावणी, स्थिती निश्चित करणे इ. चा अनुतोष मिळेल."

२१. आता हे स्पष्ट होईल की, ज्या कार्यवाहीत पक्ष, दिवाणी कायद्याने किंवा कायद्याने प्रदान केलेल्या नागरी हक्कांच्या अस्तित्वाचा दावा करतो आणि त्यांच्या उल्लंघनासाठी अनुतोष देण्याचा दावा करतो ती कार्यवाही दिवाणी स्वरूपाची कार्यवाही असेल आणि ज्या कार्यवाहीच्या निष्कर्षानंतर मृत्यू, तुरुंगवास, दंड किंवा मालमत्ता जप्ती यासारख्या शिक्षा ठोठावल्या जातील ती कारवाई फौजदारी स्वरूपाची कार्यवाही असेल. आपल्याला हे देखील सांगावे लागेल की, न्यायाधिकरणाचे स्वरूप हे अनुतोष देण्याच्या अधिकारासह विहित केलेले नाही जे कार्यवाहीचे स्वरूप ठरवते, तर उल्लंघन झालेल्या अधिकाराचे स्वरूप आणि उल्लंघन झालेल्या अधिकारासाठी प्रदान केलेला अनुतोष हा शेवटी कार्यवाहीचे स्वरूप ठरवतो. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यामध्ये प्रदान केलेल्या अधिकारांचे स्वरूप आणि प्रदान केलेल्या अनुतोषाचें प्रकार समजून घेण्यासाठी आपल्याला कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यातील ध्येय आणि उद्दिष्टे यांचा अभ्यास करावा लागेल .

२२] या कायद्याच्या प्रस्तावनेत असे सूचित केले आहे की, या अधिनियमाचा उद्देश, कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचाराला बळी पडलेल्या आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा प्रासंगिक बाबींसाठी, संविधानांतर्गत हमी दिलेल्या महिलांच्या हक्कांचे अधिक प्रभावी संरक्षण प्रदान करणे हा आहे. उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानाचे संबंधित भाग खालीलप्रमाणे :

१. **"उद्दिष्टे आणि कारणांचे विधान-** कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचा मुद्दा आहे आणि विकासाला गंभीर खीळ घालणारा आहे. या टिप्पणीस १९९४ चा व्हिएन्ना करार आणि बीजिंग घोषणापत्र आणि कृती मंच (१९९५) यांनी मान्यता दिली आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या सयुंक्त कृती समितीच्या [युनायटेड नेशन्स कमिटी ऑन एलिमिनेशन ऑफ ऑल फॉर्म्स ऑफ डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स्ट वुमन (CEDAW)] १९८९ च्या समान शिफारस क्रमांक XII नुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध सरंक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत आणि तसा कायदा निर्माण करावा; विशेष करून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून सरंक्षण देण्यासाठी कायदा करावा.

२. कौटुंबिक हिंसाचाराची घटना मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे परंतु सार्वजनिक क्षेत्रात ती मोठ्या प्रमाणात अदृश्य राहिली आहे. सध्या, जिथे एखाद्या महिलेवर तिचा पती किंवा त्याच्या नातेवाईकांकडून अत्याचार केला जात असेल तर तो भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८-अ अंतर्गत गुन्हा आहे तरीही अशा हिंसेच्या विरोधात दिवाणी कायद्यात तरतूद नाही.

३. आणि म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४,१५ आणि २१ नुसार हमी दिलेले अधिकार विचारात घेऊन, कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडण्यापासून महिलेचे संरक्षण करणे आणि समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराची घटना रोखणे या उद्देशाने दिवाणी कायद्यांतर्गत उपाययोजनांची तरतूद करण्यासाठी कायदा करण्याचा प्रस्ताव आहे."

२३]		उद्दिष्टे आणि कारणांचे विधान आपल्या वैधानिक मनावर प्रकाश टाकते. संसद कौटुंबिक हिंसाचाराला मानवी हक्कांचा मुद्दा मानते आणि ती विकासासाठी गंभीर बाधक असल्याचे मानते आणि असे का होते हे आपण पाहू शकतो. या मताशी कोणीही सहमत असेल की, कुटुंब हे संघटित समाजाचे सर्वात लहान घटक असल्याने, मुलांना समाजाचे जबाबदार सदस्य बनवण्यासाठी आणि समाजाच्या विकासात त्यांचे अर्थपूर्ण योगदान होण्यासाठी त्यांच्यात मूल्ये आणि जीवन साधने आत्मसात करून देणारी एक नर्सरी आहे. असे म्हणतात की मुले असलेले कोणतेही कुटुंब स्त्रीशिवाय पूर्णत्वास जात नाही. कुटुंबातील एखाद्या स्त्री सदस्यासाला कोणताही मानसिक किंवा शारीरिक त्रास होत असेल तर त्याचा घातक परिणाम संपूर्ण कुटुंबाच्या आरोग्यावर होतो. एक अस्वस्थ आणि व्यथित कुटुंब जागतिक समुदायाच्या वाढीसाठी, विकासासाठी आणि भरभराटीसाठी आपले योगदान देऊ शकणार नाही.

२४.		जर आपण वेगवेगळ्या धर्म ग्रंथांचा अभ्यास केला तर आपल्याला असे दिसून येईल की मानवी सभ्यतेच्या इतिहासात वेळोवेळी, स्त्री आणि स्त्रीत्व यांचा आदर आणि प्रशंसा केली गेली आहे आणि काहीवेळा तर तिला उच्च शिखरावर देखील ठेवले गेले आहे. इस्त्रायली लोक डेबोराला इस्त्रायलची आई मानत होते आणि जजेस ५ मधील एका कवितेत तिची "टिल यू अरोझ, ओ डेबोरा, अरोझ, ओ मदर्स इन इस्राएल !"(Till you arose, O Deborah, Arose O mothers, in Israel !") या शब्दांत स्तुती केली गेली आहे. 'एक्सडस' या पुस्तकातील अध्याय २० मध्ये आढळणाऱ्या दहा आज्ञांपैकी एक आज्ञां, मुलांना त्यांच्या आई-वडिलांचा सन्मान करण्याचे आवाहन या शब्दांमध्ये करते," तुमच्या वडिलांचा आणि आईचा सन्मान करा, जेणेकरून तुमचा देव, परमेश्वर तुम्हाला देत असलेल्या भूमीवर तुमचे वास्तव्य दीर्घकाळ राहील ". ओल्ड टेस्टामेंटमध्ये असे म्हटले गेले आहे की देवाने

मनुष्याला स्वतःच्या प्रतिरुपात निर्माण केले, देवाचे प्रतिरुप असा तो निर्माण केला; नर व नारी अशी ती निर्माण केली. देव त्यांना म्हणाला, "फलद्रूप व्हा, बहुगुणित व्हा आणि पृथ्वी व्यापून टाका; ती आपल्या सत्तेखाली आणा; समुद्रातील मासे, आकाशातील पक्षी आणि पृथ्वीवर फिरणारा प्रत्येक सजीव प्राणी यांवर राज्य करा." (जेनेसिस १:२६-२८) हिंदू ग्रंथ या विषयावर वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोन मांडतात, तथापि, ते सामान्यतः स्त्री शक्तीला विश्वाचे सार (देवी सुक्त - ऋग्वेद) म्हणून स्वीकारतात, जो सर्व पदार्थ आणि चेतना, बाह्य आणि अनंत, आध्यात्मिक आणि भौतिक वास्तव (ब्राह्मण) आणि प्रत्येक गोष्टीचा आत्मा (आत्मा) निर्माण करतो. सामान्यतः स्त्रियांना समानतेची वागणूक देऊ नये असे मानणाऱ्या मनुस्मृतिनेही महिलांची स्तुती करताना असे म्हटले आहे की, **"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः।।"** अर्थात - "जिथे स्त्रियांची पूजा केली जाते, तिथे देवांचा वास असतो आणि जिथे स्त्रियांची पूजा केली जात नाही, त्यांचा आदर केला जात नाही, तिथे केलेली सर्व सत्कर्मेही निष्फळ ठरतात."

२५] आधुनिक काळात येत असताना, आपल्याकडे अनेक प्रेरणास्थान आहेत ज्यांनी भारतातील महिलांच्या मुक्तीसाठी लढा दिला आणि काम केले. त्या सर्वांचा संदर्भ देणे येथे शक्य नाही महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यापासून ते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडित जवाहरलाल नेहरू ते डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम, सर्वांनी सांगितले आहे की, जो पर्यंत स्त्रियांना प्रतिष्ठेची आणि सन्मानाची वागणूक दिली जात नाही, ज्यासाठी त्या पात्र आहेत तोपर्यंत कोणताही मानवी समाज कधीही प्रगती करू शकत नाही. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही, सर्व प्रकारच्या हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्याच्या गरजेवर राष्ट्रांमध्ये जागतिक एकमत निर्माण झाले आहे, जे व्हिएन्ना करार,१९९४, बीजिंग घोषणापत्र आणि कृती मंच (१९९५) आणि महिलांवरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे पूर्णपणे निर्मूलन करण्यासाठीच्या

अधिवेशनावरील संयुक्त राष्ट्र समितीत [युनायटेड नेशन्स कमिटी ऑन एलिमिनेशन ऑफ ऑल फॉर्म्स ऑफ डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स्ट वुमन (सी.ई.डी.ए.डब्ल्यू.)] दिसून येते, जे उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानात प्रतिबिंबित होते.

२६]   यात आश्चर्य नाही की, संसदेने आपल्या विवेकबुद्धीने विचार केला आहे की कौटुंबिक हिंसाचार हा मानवी हक्कांचा प्रश्न आहे आणि समाजाच्या वाढीसाठी आणि समृद्धीसाठी गंभीर अडथळा आहे. संसदेच्या या दृष्टीकोनाने आम्हाला कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यामधील योजनेची संपूर्ण माहिती दिली पाहिजे आणि त्यात सुरू केलेल्या कार्यवाहीचे स्वरूप आणि त्यावर लागू होणारी प्रक्रिया समजून घेण्यात आम्हाला मदत केली पाहिजे.

२७]   आपण पाहू शकतो की, उद्दिष्टे आणि कारणांचे विधानामध्ये हे मान्य केले आहे की, जरी कौटुंबिक हिंसाचार भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात प्रचलित आहे आणि त्याचा एक पैलू जरी लहान असला तरी भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८-अ अंतर्गत दंडनीय गुन्हा म्हणून हाताळला गेला आहे, परंतु या समस्येकडे दिवाणी कायद्याने मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष केले आहे. दिवाणी कायद्यातील ही कमतरता दूर करण्यासाठी आणि भारतीय संविधानाच्या कलम १४,१५,१९ आणि २१ अंतर्गत हमी दिलेले अधिकार लक्षात घेऊन संसदेने दिवाणी कायद्यांतर्गत उपचाराची तरतूद करण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार कायदा लागू केला आहे. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्या मध्ये समाविष्ट योजनेचे आणखी काळजीपूर्वक निरीक्षण केले असता असे दिसून येईल की कलम ३ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार ची विस्तृत व्याख्या देऊन हा कायदा केवळ कौटुंबिक हिंसाचार घडवणाऱ्या अशा विविध कृत्य आणि अकृत्य यांच्याशी संबंधित नाही तर कलम २ (अ) मध्ये 'पीडित व्यक्ती' म्हणून वर्णन केलेल्या आणि परिभाषित केलेल्या पीडित महिलेला मिळू शकणाऱ्या विविध अनुतोष आणि ज्या प्रक्रियेद्वारे अशा प्रकारचे अनुतोष मिळतात त्या प्रक्रियेची देखील तरतूद करतो. कौटुंबिक हिंसाचार

कायद्याचे एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे पीडित व्यक्तीला संबंधित अधिकार प्रदान करण्याचे संकेत देण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार रद्द करण्यात आला आहे किंवा प्रतिबंधित आहे किंवा हद्दपार करण्यात आला आहे असे इतक्या शब्दांमध्ये म्हटले नाही, परंतु ते कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्यामुळे पीडित व्यक्तीच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक यंत्रणा प्रदान करते. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या प्रकरण IV मध्ये समाविष्ट असलेल्या विविध तरतुदींवरून हे दिसून येते की, या तरतुदी अद्वितीय आहेत आणि दिवाणी आणि फौजदारी अशा दोन्ही जगातील सर्वोत्तम गोष्टींचे मिश्रण आहे.

२८] कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या प्रकरण IV मध्ये १२ ते २९ या कलमांचा समावेश आहे, ज्यामध्ये कोणत्या प्रकारचे अनुतोष मिळू शकतात आणि त्यांना लागू होणारी कार्यपद्धती नमूद केली आहे. उत्तरवर्ती कलमांखाली प्रदान केलेले विविध अनुतोष मिळविण्यासाठी दंडाधिकाऱ्यांकडे करावयाच्या अर्जाशी कलम १२ संबंधित आहे. कलम १३ नोटीस बजावण्याच्या पद्धतीची तरतूद करते. कलम १४, १५ आणि १६ हे समुपदेशन, कल्याण कार्यातील तज्ञ व्यक्तीचे सहाय्य आणि कार्यवाही कक्षाअंतर्गत करणे यांच्याशी संबंधित आहेत. कलम १७ कौटुंबिक नातेसंबंधातील प्रत्येक महिलेला सामाईक घरात राहण्याचा हक्क प्रदान करते. पीडित व्यक्तीला उपलब्ध असलेले अनुतोष कलम १८ ते २२ मध्ये नमूद केले आहे. कलम १८ अन्वये, उत्तरवादीला कौटुंबिक हिंसाचाराचे कोणतेही कृत्य करण्यास किंवा त्यास अपप्रेरणा देण्यास प्रतिबंध करणारा संरक्षण आदेश प्राप्त केला जाऊ शकतो. कलम १९ अंतर्गत, निवासाबाबतचे आदेशाच्या स्वरूपात अनुतोष मागितला जाऊ शकतो. कलम २० अंतर्गत आर्थिक अनुतोष मिळू शकते. कलम २१ अन्वये पीडित महिला कोणत्याही मुलाचा तात्पुरता ताबा मिळवण्याचा आदेश मागू शकते. कलम २२ अंतर्गत नुकसान भरपाईचा आदेश देखील प्राप्त केला जाऊ शकतो. कौटुंबिक हिंसाचार

कायद्यांतर्गत मागितल्या जाऊ शकणाऱ्या विविध अनुतोषाच्या संदर्भात अंतरिम आणि एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार कलम २३ दंडाधिकाऱ्यांना प्रदान करते. कलम २४ आणि २५ हे पीडित व्यक्तीला आदेशाच्या प्रती विनामूल्य देणे आणि आदेशाचा कालावधी व त्यातील फेरफार करण्याशी संबंधित आहेत. कलम २६ हे स्पष्ट करते की, कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यांतर्गत उपलब्ध असलेला कोणताही अनुतोष दिवाणी न्यायालय, कौटुंबिक न्यायालय किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरच्या इतर कोणत्याही कायदेशीर कार्यवाहीत देखील मागितला जाऊ शकतो, जोपर्यंत अशी कार्यवाही पीडित व्यक्ती आणि उत्तरवादीस बाधा पोचवते. कलम २७ प्रथम वर्ग न्यायिक दंडाधिकारी किंवा यथास्थिती, महानगर दंडाधिकारी यांच्या न्यायालयाच्या प्रादेशिक अधिकार क्षेत्राच्या मर्यादा स्पष्ट करते. कलम २८ हे कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यात अन्यथा तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, कलमे १२,१८,१९,२०,२१,२२ व २३ अन्वये करावयाच्या सर्व कार्यवाहीचे आणि कलम ३१ खालील अपराधांचे नियमन करण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू करते आणि आणि एखाद्या विशिष्ट प्रकरणात न्यायालयाला कलम १२ अन्वये किंवा कलम २३ च्या पोट कलम (२) अन्वये त्याच्याकडे करण्यात आलेले अर्ज निकाली काढण्यासाठी वेगवेगळी प्रक्रिया निर्धारित करण्याचे अधिकार यांची तरतुद करते. कलम २९ मध्ये असे नमूद केले आहे की, दंडाधिकाऱ्यांनी केलेल्या आदेशाविरुद्ध अपील हे आदेशाच्या तारखेपासून तीस दिवसांच्या आत सत्र न्यायालयात केले पाहिजे.

२९] या तरतुदींवरून हे स्पष्ट होईल की ते मूलत: जे निर्माण करतात ते दिवाणी हक्कांच्या उल्लंघनाचे आधिक्य आहे ज्याचा परिणाम मुळात दिवाणी उपाय प्रदान करण्यात होतो जे फौजदारी कायद्यासाठी परकीय आहेत. हे अधिकार आणि उपाय असे आहेत; प्रतिबंधात्मक आदेशाद्वारे प्राप्त होणारा घरगुती हिंसाचाराविरूद्धचा अधिकार (कलम 18),

सामायिक घरात राहण्याचा अधिकार आणि सामायिक घरामध्ये राहण्याचा अधिकार आणि योग्य प्रतिबंधात्मक आदेशाद्वारे सामायिक घराच्या ताब्याचा उपभोग घेण्यासाठी विस्थापित किंवा व्यत्यया विरुद्ध अधिकार (कलम 19),आर्थिक मदत आणि नुकसान भरपाई मिळवण्याचा अधिकार (कलम 20 आणि 22), मुलाचा तात्पुरता ताबा घेण्याचा अधिकार (कलम 21) आणि काही प्रकरणांमध्ये अंतरिम आणि एकतर्फी आदेश मिळवण्याचा अधिकार (कलम 23).   हे अधिकार आणि सवलती शास्त्रीय फौजदारी न्यायशास्त्रात आढळत नाहीत, जे नियम मोडणाऱ्याला मृत्युदंड किंवा तुरुंगवास किंवा मालमत्ता जप्त करून शिक्षा देण्याविषयी आणि काही प्रकरणांमध्ये त्याला गुन्ह्याच्या पीडितेला नुकसान भरपाई देण्यास भाग पाडते.प्रतिबंधात्मक आदेश किंवा निर्बंधात्मक आदेश किंवा मनाई आदेश हा कधीही गुन्हेगारावर फौजदारी कायद्याने लादल्या जाणाऱ्या शिक्षांचा भाग नसतो.त्याचप्रमाणे, घ.हिं कायद्यांच्या कलम १२(१) अंतर्गत अर्जावर प्रथम जारी केलेली नोटीस ही कलम 13 मधील तरतुदीनुसार दिवाणी स्वरूपाची आहे आणि फौजदारी प्रक्रिय संहितेच्या कलम १९० नुसार कोणतीही दखल घेतली जात नाही किंवा अशा अर्जाच्या संदर्भातफौजदारी प्रक्रिय संहितेच्या कलम २०४ नुसार कोणतीही प्रक्रिया जारी केली जात नाही.

[३०]   अधिनियमाच्या कलम १२ (१) अन्वये, कलम २ (१) अन्वये परिभाषित केल्यानुसार, दंडाधिकारी, जे प्रथम श्रेणीचे न्यायिक दंडाधिकारी असू शकतात किंवा मुंबई महानगर प्रदेशातील महानगर दंडाधिकाऱ्यांकडे कलम १८,१९,२०,२१ आणि २२ अन्वये प्रदान केल्यानुसार विविध सवलती मिळविण्यासाठी अर्ज केला जाऊ शकतो. या दिलास्यांकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही, त्या दिवाणी हक्कांच्या उल्लंघनाचे निवारण करण्यासाठी आहेत आणि त्यांची दिवाणी वैशिष्ट्य आहे, जे फौजदारी कायद्याला परिचित

नाही.याशिवाय, कलम १२ (१) अंतर्गत अर्जावर निर्णय घेण्यास केवळ प्रथम श्रेणी न्यायदंडाधिकारी किंवा महानगर न्यायदंडाधिकारीच सक्षम नाहीत. दिवाणी न्यायालय किंवा कौटुंबिक न्यायालय किंवा कोणतीही कायदेशीर कार्यवाही चालवणारे कोणतेही अन्य फौजदारी न्यायालय ज्याला कलम 26 अन्वये तसे करण्याचा अधिकार आहे. याचा अर्थ, फक्त उदाहरण द्यायचे झाल्यास, हिंदू विवाह कायदा, १९५५ च्या तरतुदींनुसार समान पक्षांमधील घटस्फोटासाठी दाखल केलेल्या याचिकेतही हा दिलासा मिळणे शक्य आहे.यामुळे आपल्या मनात कोणतीही शंका राहू नये की घ. हिं. कायद्यात निर्माण केलेले अधिकार आणि त्यांच्या उल्लंघनासाठी दिलेले उपाय आहे, संसदेने या कायद्याकडे मुळात दिवाणी स्वरूपाचे म्हणून पाहिले आहे आणी म्हणून, विशिष्ट तरतुदींद्वारे घ. हिं. कायद्याच्या कलम 18 ते 22 अंतर्गत प्रदान केलेल्या विविध उपायांसाठी दाखल केलेल्या अर्जावर कारवाई करण्यासाठी, कायद्याच्या कलम 26 अंतर्गत, फौजदारी न्यायालयांव्यतिरिक्त, दिवाणी न्यायालयांनाही अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत.

३१] न्यायिक दंडाधिकारी न्यायालय किंवा महानगर दंडाधिकारी यांचेकडे घ. हिं. कायद्याच्या कलम १२(१) अन्वये अर्ज करता येईल असे न्यायालय म्हणून नियुक्त करण्यासाठी करण्यात आलेली तरतूद, केवळ न्यायालयाच्या अधिकारांना बळकटी देण्याच्या दृष्टीने करण्यात आल्याचे दिसते. अखेरीस, पोलीस ठाण्यांवर अधिकारक्षेत्राचे नियंत्रण असलेले प्रथम श्रेणीचे न्यायिक दंडाधिकारी न्यायालय, यांनी पारित केलेल्या आदेशांची अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यथित व्यक्तीला मदत करण्यासाठी अधिक चांगल्या स्थितीत असेल. परंतु, व्यथित व्यक्तीला अधिक पर्याय देण्यासाठी आणि मंचाची निवड करण्यासाठी, कलम २६ मध्ये असे नमूद केले आहे की घ . हिं . कायद्यांतर्गत

दिलासा इतर न्यायालयांसमोरच्या दिवाणी किंवा फौजदारी कार्यवाहीत देखील मागितला जाऊ शकतो, ज्यामुळे व्यथित व्यक्ती आणि उत्तरवादी प्रभावित होतात.

३२] घ .हिं. अंतर्गत दिलासा मिळविण्यासाठी फौजदारी आणि दिवाणी न्यायालये एकाच वेळी योग्य मंच म्हणून बनवणे हे निश्चित सूचक आहे की कार्यवाहीचे स्वरूप न्यायाधिकरणाच्या स्वरूपावर अवलंबून नाही ज्यास दिलासा देण्याचे अधिकार बहाल केले गेले आहे, परंतु उल्लंघन झालेल्या अधिकाराचे स्वरूप आणि कोणत्या प्रकारचा दिलासा मिळू शकतो यावर अवलंबून आहे. आपण आधीच पाहिले आहे की घ .हिं. कायद्यामध्ये निर्माण केलेले अधिकार आणि त्यावरील उपाय हे मुळात दिवाणी स्वरूपाचे आहेत.

३३] त्याच वेळी,आपण घ.हिं.कायदा आणि नियम, 2006 मधील काही प्रक्रियात्मक आणि दंडात्मक तरतुदींकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही ज्यांचा आपण थोडाक्यात संदर्भ घेऊ. या तरतुदींमुळे एक प्रश्नही निर्माण होतो- या तरतुदी कारवाईचे स्वरूप निश्चित करतील का ? घ.हिं.कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या उपाययोजनांची फळे मिळविण्यासाठी व्यथित व्यक्तीसाठी एक प्रभावी साधन बनतील ? या प्रक्रियात्मक आणि दंडात्मक तरतुदींचा विचार करताना या प्रश्नाचे उत्तर देखील आपल्याला द्यावे लागेल.

३४] घ. हिं. कायद्याचे कलम २८, एक प्रक्रियात्मक तरतूद, असे नमूद करते की कायद्यामध्ये असलेले दोष वगळता आणि न्यायालयाच्या स्वतःची कार्यपद्धती ठरविण्याच्या अधिकाराच्या अधीन राहून, कायद्यांतर्गत सर्व कार्यवाही फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींद्वारे नियंत्रित केली जाते. पाचव्या प्रकरणात स्वतंत्र भागात दंडात्मक तरतुदी आहेत. कलम ३१ आणि ३३ हे दोन गुन्ह्यामधील भिन्नता दर्शवितात. कलम ३१ असे विहित करते की प्रतिवादीने संरक्षण आदेशाचा किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाचा कोणताही भंग करणे हा घ.

हिं. कायद्यान्वये गुन्हा आहे आणि त्याला एक वर्षापर्यंतच्या कारावासाची किंवा रु. २५००० /- पर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र आहे. हा गुन्हा कलम 32 अंतर्गत दखलपात्र आणि जामीनपात्र करण्यात आला आहे.कलम 33 मध्ये आणखी एक गुन्हा ठरवण्यात आला आहे आणि त्यात तरतूद आहे की संरक्षण अधिकाऱ्याने संरक्षण आदेशामध्ये दंडाधिकाऱ्याने दिलेल्या निर्देशानुसार कर्तव्याचे पालन करण्यात कोणत्याही पुरेशी कारणाशिवाय कसूर केली किंवा नकार दिला तर, तो एक वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कोणत्याही स्वरूपाच्या किंवा २०,००० /- रूपयांपर्यंत असेल, इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल. तथापि, कलम ३३ अंतर्गत गुन्ह्याची दखल केवळ राज्य सरकार किंवा त्याच्या अधिकृत अधिकाऱ्याच्या पूर्वपरवानगीसह दाखल केलेल्या तक्रारीवरूनच घेतली जाऊ शकते.घ.हिं. कायद्याच्या कलम ३७ अंतर्गत नियम बनविण्याच्या अधिकाराचा वापर करण्यासाठी केंद्र सरकारने तयार केलेल्या नियम, २००६ चे नियम ६ (५) असे नमूद करतो की कलम १२ अंतर्गत आलेल्या अर्जांवर कारवाई केली जाईल आणि फ़ौजदारी प्रक्रीया संहितेच्या कलम १२५ अंतर्गत विहित केलेल्या आदेशांची अंमलबजावणी केली जाईल.

३५] फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुद लागू करणे आणि उल्लंघनासाठी गुन्हेगारी परिणाम प्रदान करणे हे घ. हिं कायद्यांतर्गत विविध दिवाणी उपाय अधिक प्रभावी आणि अर्थपूर्ण करण्यासाठी संसदेच्या हेतूचे केवळ सूचक आहेत. केवळ दिवाणी स्वरूपाचे उपाय देणे किंवा त्या प्रकरणासाठी मनाई आदेश किंवा बंदीचा आदेश देणे, हे व्यथित व्यक्तीला दिवाणी उपाययोजनांचे फायदे समजण्यास सक्षम करण्यासाठी पुरेसे असू शकत नाही, असा विचार संसदेने आपल्या विवेकबुद्धीने केला.सामान्यतः फौजदारी प्रक्रियेचा वेग आणि भीती असते आणि उत्तरवादीला त्याच्या काही अविचारी कृत्यांसाठी मिळालेले दंडात्मक

परिणाम खरोखरच उत्तरवादीचे अवज्ञाकारी वर्तन होते. म्हणून, न्यायालय आणि व्यथित व्यक्तीच्या हातात एक प्रभावी साधन म्हणून, सामान्यतः अवलंबली जाणारी प्रक्रिया फौजदारी आहे आणि संरक्षण आदेशाचा भंग आणि अशा आदेशात जारी केलेले निर्देश हे दोन स्वतंत्र आणि वेगळे गुन्हे आहेत. निःसंशयपणे, कायद्याच्या कलम १२ (१) अंतर्गत सुरू केलेल्या कार्यवाहीच्या मूलभूत स्वरूपावर कोणताही परिणाम होत नाही जे मोठ्या प्रमाणात दिवाणी स्वरूपाचे आहे. संरक्षण आदेशाचा भंग करणे किंवा संरक्षण आदेशात दंडाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या निर्देशानुसार संरक्षण अधिकारी कर्तव्य बजावण्यात अयशस्वी होणे ही कायद्यातील कलम १८ अंतर्गत प्रदान केलेल्या उपायाची केवळ परिणामकारकता आणि अंतर्निहित उदाहरणे आहे जी दिवाणी स्वरूपाची आहेत. या तरतुदी ही प्रभावी साधने आहेत, ज्याद्वारे व्यथित व्यक्तीला कायद्यांतर्गत उपाय जलद गतीने उपलब्ध करून दिले जातात आणि तिला उपायांचा लाभ घेण्यास सक्षम करतात .

36] घरगुती हिंसाचाराकडे मानवी हक्कांचा मुद्दा आणि विकासासाठी एक गंभीर अडथळा म्हणून संसदेच्या दृष्टीकोनाच्या अनुषंगाने पाहिले जाते हे देखील आपणास आढळून येते. जोपर्यंत उपाययोजनांची विस्तृत श्रेणी प्रदान केली जात नाही आणि हे केवळ दिवाणी कायद्यातच शक्य आहे आणि फौजदारी कायद्यात नाही आणि उपाय देखील जलद आणि परिणामकारक केले जातात, जे त्यांना गुन्हेगारीमध्ये समाविष्ट करणे शक्य आहे तोपर्यंत मानवाधिकार आणि विकासाच्या समस्यांकडे योग्य प्रकारे लक्ष दिले जाऊ शकत नाही. घ. हिं कायद्याची एकूण योजना आणि संकल्पना अशी दिसून येते .

३७] *कुलदिप कौर विरुद्ध सुरिंदर सिंग आणि अन्य-(१९८९) १ एससीसी ४०५* च्या प्रकरणावर भर देत विद्वान वकील श्री किंखेडे सादर करतात की कलम 31 आणि 33 अंतर्गत गुन्हे केवळ संरक्षण आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी विधिमंडळाने विहित

केलेले म्हणून पाहिले जाऊ शकतात. आदरपूर्वक, आपण असे म्हणता येईल की अर्जदाराच्या विद्वान वकिलांच्या युक्तिवादीशी सहमत होणे शक्य नाही. *श्रीमती कुलदीप कौर* प्रकणामध्ये, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या प्रकरण XIX मधील कलम १२५ ते १२८ मध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदींचा अर्थ लावला तर ज्यामध्ये तीन प्रश्न आहेत - (१) दुर्लक्षित पत्नी आणि मुलांना मासिक भत्ता देण्याच्या दायित्वासंदर्भात निर्णय घेणे इ., (२) मासिक भत्त्याच्या वसुलीसाठी आदेशाची अंमलबजावणी आणि (३) मासिक भत्त्यासाठी आदेशाची अंमलबजावणी करण्याची पद्धत आणि असे म्हटले आहे की भरणपोषण भत्त्याच्या आदेशाची अंमलबजावणी करण्याच्या पद्धतींपैकी एक म्हणजे मासिक भत्ता देण्यास जबाबदार असलेल्या व्यक्तीला तुरुंगवासाची शिक्षा ठोठावणे. तथापि, एखाद्या व्यक्तीला तुरुंगात टाकणे ही "अंमलबजावणीची पद्धत" आहे आणि ती दायित्वाची "संतोष प्राप्तीची पद्धत" नाही, असे स्पष्ट केले आहे.कलम ३१ आणि ३३ च्या तरतुदी मध्ये वर्णन केलेल्या कृत्यांच्या किंवा कर्तव्यात करण्याच्या परिणामी वेगळे गुन्हे निर्माण होतात ज्यासाठी शिक्षा विहित केल्या आहेत. म्हणून, गुन्ह्यांकडे केवळ "अंमलबजावणीची पद्धत" म्हणून पाहिले जाऊ शकत नाही, उलट, ते घ.हिं कायद्याच्या कलम १८ नुसार प्रदान केलेल्या उपायांमध्ये आवश्यक शक्ती आणि काठिण्यता जोडतील वा अवज्ञाकारी किंवा विचलित व्यक्तीच्या मनात अशी निर्माण करतील की त्याची अवज्ञा किंवा विचलन त्याला तुरुंगात टाकू शकते आणि/किंवा त्याला दंडाचे परिणाम भोगावे लागतील.

३८] *कुनापारेड्डी (उपरोक्त)* प्रकरणात, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने, घ.हिं कायद्याच्या उद्दिष्टांचे आणि कारणांचे विधान, कायद्यांतर्गत हाताळलेल्या अधिकारांचे स्वरूप, कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या उपाययोजनांचे स्वरूप आणि घ.हिं. कायद्याच्या कलम १२ (१) अंतर्गत अर्ज हाताळण्यासाठी विहित केलेली कार्यपद्धती विचारात घेतल्यानंतर असे

म्हटले आहे की कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे.परिच्छेद ११ मध्ये दिसणारी माननीय सर्वोच्च न्यायालयाची निरीक्षणे प्रासंगिक आहेत आणि ती खालीलप्रमाणे पुनरुत्पादित केली गेली आहेत:-

"११. आम्ही मूळ याचिकेत प्रतिवादी 1 ने केलेल्या प्रार्थनांचा उल्लेख केला आहे आणि त्यातील प्रार्थना A कलम ९ शी संबंधित आहे. तथापि, प्रार्थना ब मध्ये, प्रतिवादीने क्र. 1 ने तिला तसेच तिच्या मुलांना मासिक भरणपोषणाचा दिलासा देखील मागितला आहे .ही प्रार्थना घ.हिं. कायद्याच्या कलम 20 च्या कक्षेत येते.खरे तर, प्रार्थना अ कलम १८ द्वारे समाविष्ट आहे जी दंडाधिकाऱ्यांना असे संरक्षण प्रदान करण्याचा अधिकार देते ज्याचा दावा प्रतिवादी १ ने केला आहे. त्यामुळे , या शीर्षकामध्ये तरतुदींचा उल्लेख नसला तरी ही याचिका मूलतः घ.हिं कायद्याच्या कलम १८ आणि २० अंतर्गत आहे, .तथापि, कदाचित त्यामुळे काही फरक पडणार नाही आणि म्हणूनच, या संदर्भात अपीलकर्त्याने कोणताही मुद्दा उपस्थित केला नाही. " घ. हिं. कायद्याच्या कलम १८ आणि २० अंतर्गत दाखल केलेल्या याचिकेच्या संदर्भात, घ. हिं कायद्याच्या कलम २८ अंतर्गत प्रदान केल्याप्रमाणे कार्यवाही संहितेद्वारे नियंत्रित केली जाईल. त्याच वेळी, ही कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे यात वाद घालता येणार नाही."

३९] माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने कुनापरेड्डी प्रकरणात मांडलेल्या मतानंतर सुकुमार गांधी (उपरोक्त) मध्ये या न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे विहित केले की घ. हिं कायद्याच्या कलम १२(१) अन्वये होणारी कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे आणि त्यामुळे त्यांनी असे मत मांडले की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या च्या कलम ४८२ अन्वये कलम १२ च्या उप-कलम (१) अंतर्गत कायद्याच्या कलम १७ ते २२ अंतर्गत सवलत

मागणारा अर्ज रद्द करण्याचा अधिकार उपलब्ध होणार नाही. तथापि, स्पष्टीकरण दिले की, कलम ३१ आणि ३३ वेगळे गुन्हे आहेत , कलम ४८२ फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अंतर्गत अधिकार कायद्याच्या कलम ३१ आणि ३३ अंतर्गत खटला रद्द करण्यासाठी नेहमी वापरला जाऊ शकतो.

४०) माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने कुनापारेड्डी (वरील) मध्ये घालून दिलेल्या कायद्याचे अनुसरण करून आणि आतापर्यंत केलेल्या चर्चेने आम्हाला ज्या गोष्टीकडे नेले आहे त्यानुसार, आम्ही सर्व विद्वान अधिवक्ता संघामध्ये केलेल्या निवेदनासह आणि या न्यायालयाच्या द्विसदस्य विभागीय खंडपीठाने सुकुमार गांधी (वरील) संदर्भातील पहिल्या प्रश्नावर केलेल्या दृष्टिकोनासह आमची सहमती व्यक्त करतो आणि खालीलप्रमाणे आमचा निष्कर्ष तयार करतोः

घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ अंतर्गत कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे आणि ती केवळ

कलम ३१ अंतर्गत विचार केल्याप्रमाणे संरक्षण आदेशाचा भंग झाल्यास आणि कलम 33 अंतर्गत विचार केल्याप्रमाणे संरक्षण अधिकाऱ्याने कोणतेही पुरेसे कारण न देता कर्तव्य बजावण्यात अपयश किंवा नकार दिल्यास, कार्यवाही गुन्हेगारी स्वरूप धारण करते.

पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर त्यानुसार दिले जाते.

४१) आता, सोयीसाठी, पुन्हा पुनरुत्पादित केलेल्या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर आम्ही अशा प्रकारे देतोः

(ii) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ अंतर्गत कारवाईच्या संदर्भात फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालय आपल्या अधिकाराचा वापर करू शकते की नाही?

४२) आपण पाहिले आहे की कौटुंबिक हिंसाचार कायदा अंतर्गत सुरू केलेल्या कार्यवाहीचे स्वरूप. कायदा प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाचा आहे. पण, आम्ही म्हणू शकतो, केवळ कारण कार्यवाही एक प्रभावी दिवाणी विशेष गुण आहे, फौजदारी प्रक्रिया दंड संहितेच्या तरतुदी लागू. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा अंतर्गत कार्यवाही ही फौजदारी प्रक्रिया दंड संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत असून उच्च न्यायालयाचा कायदा वगळण्यात आला आहे किंवा अचूक अंगभूत शक्ती आहे. फौजदारी प्रक्रिया दंड संहिता च्या तरतुदींच्या स्पष्ट अर्जानंतरही या कार्यवाहीस योग्यरित्या सामोरे जाण्यासाठी उपलब्ध नाही. संसदेने प्रदान केलेल्या फौजदारी प्रक्रिया दंड संहितेच्या कलम २८ अंतर्गत वा दुसऱ्या शब्दांत- कार्यवाहीचे स्वरूप कलम २८ चे भवितव्य किंवा फौजदारी प्रक्रिया दंड संहितेच्या कलम २८ मध्ये व्यक्त केल्याप्रमाणे संसदेचा हेतू ठरवेल का? कारवाई होणार का?उत्तर शोधण्यासाठी, पहिली पायरी म्हणून, आपण फौजदारी प्रक्रिया दंड संहितेच्या च्या कलम २८ मधील तरतुदीच्या स्पष्ट भाषेकडे लक्ष दिले पाहिजे. कायदा करा आणि नंतर आवश्यक असल्यास, आम्ही वैधानिक व्याख्येच्या निश्चित केलेल्या तत्त्वांनुसार आम्हाला ठरवल्याप्रमाणे बाह्य सहाय्य शोधू शकतो.

४३] बांधकामाचा पहिला आणि मुख्य नियम म्हणजे शाब्दिक बांधकामाच होय. या नियमानुसार, जर तरतुदीची भाषा स्पष्ट आणि अस्पष्ट असेल आणि विधायी हेतू कोणत्याही अनिश्चित अटींमध्ये व्यक्त करत असेल, तर तो हेतू प्रभावी झाला पाहिजे आणि अशा परिस्थितीत कायद्याच्या बांधकामाच्या इतर नियमांचा अवलंब करण्याची आवश्यकता

नाही. किंवा बांधकामासाठी इतर कोणत्याही बाह्य मदतीची मदत घ्या. हा नियम माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने थोडक्यात स्पष्ट केला आहे प्रकरण एम/एस. हीरालाल रतन लाल वि. विक्री कर अधिकारी, आणि इत र -ए. आय. आर. १९७३ एस. सी. १०३४. परिच्छेद २१ मध्ये दिसणारी सर्वोच्च न्यायालयाची संबंधित निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेतः

> "२१ ..... वैधानिक तरतूद तयार करताना , बांधकामाचा पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा नियम म्हणजे साहित्यिक बांधणी.आपल्याला अगदी सुरुवातीला हे पाहायचे आहे की ती तरतूद काय म्हणते?जर तरतूद स्पष्ट नसेल आणि जर त्या तरतुदीतून विधिमंडळाचा हेतू स्पष्ट असेल, तर आपल्याला कायद्यांच्या निर्मितीच्या इतर नियमांना मदत करण्याची गरज नाही.विधिमंडळाचा हेतू स्पष्ट नसेल तेव्हाच कायद्यांच्या निर्मितीच्या इतर नियमांना मदत केली जाते.... "

४४) लेफ्टनंट कर्नल पृथ्वीपाल सिंग बेदी विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर (१९८२) ३ एस. सी. सी. १४० च्या प्रकरणात माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने बांधकामाच्या शब्दशः नियमाचा पुनरुच्चार केला आहे. परिच्छेद ८ मध्ये असे निरीक्षण नोंदवले आहेः

> "८. संसदेचा हेतू निश्चित करणे हा कायद्याचा अर्थ लावण्याचा प्रमुख उद्देश असतो.बांधकामाच्या मान्यताप्राप्त नियमांपैकी एक म्हणजे कायदेमंडळ योग्य अभिव्यक्तीचा वापर करून आपले मन व्यक्त करते आणि तरतुदीच्या भाषेत कोणतीही संदिग्धता नसल्यास न्यायालयाने शब्दशः रचना स्वीकारली पाहिजे, जर त्यामुळे विसंगती निर्माण होत नसेल. नियम ४० मध्ये वापरलेल्या भाषेत काही संदिग्धता आहे का हा पहिला प्रश्न आहे. जर ती नसेल, तर त्याचा अर्थ असा होईल की वापरलेली भाषा, संसदेचे मन बोलते आणि हेतू किंवा अर्थ शोधण्यासाठी इतरत्र

पाहण्याची गरज नाही. जर शब्दशः बांधकाम विवेक शून्यतेकडे नेत असेल, तर बांधकामासाठी बाह्य मदतींचा अवलंब केला जाऊ शकतो. शब्दशः अर्थ निश्चित करण्यासाठी प्रथम नियम कोणत्या संयोगात ठेवला आहे, तो कोणत्या उद्देशाने लागू केला गेला आहे आणि तो कोणत्या उद्देशाने लागू करणे आवश्यक आहे आणि ज्या अधिकाराद्वारे नियम तयार केला गेला आहे हे निश्चित करणे तितकेच आवश्यक आहे. यामुळे कायद्याच्या व्यापक वैशिष्ट्यांची तपासणी करणे आवश्यक आहे.

४५] आता हे स्पष्ट होईल की विचाराधीन कायद्याच्या तरतुदीत प्रथम जे पाहायचे आहे ते म्हणजे वापरलेल्या भाषेत काही संदिग्धता आहे की नाही. जर तसे काही नसेल, तर असे गृहित धरले जाईल की संसद वापरलेल्या भाषेतून आपले मन बोलते आणि हेतू किंवा अर्थ शोधण्यासाठी इतरत्र पाहण्याची गरज नाही.बांधकामाचा शब्दशः नियम हा कायद्याच्या साध्या भाषेतून समजला जाणारा कायदा काय म्हणतो आणि काय अर्थ लावतो याबद्दल आहे, बांधकामाच्या बाह्य साधनांचा अवलंब करून समजला जाणारा कायदा काय असावा आणि काय असावा याबद्दल नाही. केवळ परिणाम काही अवांछित परिणामांना किंवा दंडास कारणीभूत ठरतात म्हणून शब्दशः रचना वगळली जाऊ नये हे देखील सुस्थापित आहे. *टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस विरुद्ध स्टेट ऑफ आंध्र प्रदेश च्या बाबतीत. - (२००५) १ एस. सी. सी. ३०८*, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने न्यायालयांना असा इशारा दिला आहे की, न्यायालयाने साध्या शब्दांमधील संदिग्धता किंवा अस्पष्टता शोधण्यात अतिउत्साही होऊ नये.

४६] आता आपण कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ च्या तरतुदीचे परीक्षण करूया. वैधानिक बांधकामाच्या या सुस्थापित नियमांच्या प्रकाशात कायदा करा. त्यात असे लिहिले आहेः

"**२८. प्रक्रिया-(१)** या कायद्यात अन्यथा तरतूद केल्याखेरीज, कलम १२,१८,१९,२०,२१,२२आणि २३ अन्वये सर्व कार्यवाही आणि कलम ३१ अन्वयेचे गुन्हे दंड प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७३ चा २) च्या तरतुदींनुसार नियंत्रित केले जातील.

(२) उपकलम (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे न्यायालयाला कलम १२ अन्वये किंवा कलम २३ च्या उपकलम (२) अन्वये अर्ज निकाली काढण्यासाठी स्वतःची प्रक्रिया ठरवण्यापासून प्रतिबंध होणार नाही."

47] या भागाचे साधे वाचन आपल्याला असे म्हणण्यास आणि सांगण्यास प्रवृत्त करते की त्यात वापरलेली भाषा स्पष्ट आणि अस्पष्ठ आहे आणि ती स्पष्टपणे जे सूचित करते तेच संसदेने व्यक्त केले आहे याबद्दल शंका घेण्यास कोणतीही संधी सोडत नाही. त्यानंतर कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या कलम २८ चा अर्थ लावण्यासाठी कोणत्याही बाह्य सहाय्य किंवा बांधकामाच्या इतर नियमांचा अवलंब करण्याची आवश्यकता नाही. कायदा करा. कलम २८ च्या निव्वळ वाचनातून हे दिसून येते.

४८] कलम २८ चे उप-कलम (१) स्पष्टपणे सांगते की कलम १२ ते २३ आणि कलम ३१ अंतर्गत गुन्ह्याच्या संदर्भात घेण्यात आलेल्या सर्व कार्यवाही फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदींद्वारे नियंत्रित केल्या जातील. अन्यथा कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्या मध्ये प्रदान केल्याप्रमाणे वगळता. कायदा करा. याचा अर्थ असा आहे की केवळ कायद्याच्या तरतुदी दंडाधिकाऱ्यांनी पाळली जाणारी विशिष्ट प्रक्रिया ठरवतील, ज्याफौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदींवर प्रचलित असतील.कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्या च्या विशिष्ट तरतुदींशी त्यांच्या विसंगतीच्या मर्यादेपर्यंत. कायदा करा. उदाहरणादाखल, या विशिष्ट तरतुदी कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण

कायद्या च्या कलम१२(३) मध्ये अंतर्भूत केल्या आहेत. नियम ६(१) आणि ६(५) नियम, २००६ , कलम १२ अंतर्गत अर्जाचा छापीलनमुना (फॉर्म) विहित करणे आणि कलम १२५ फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या अंतर्गत दाखल केलेल्या कार्यवाहीचे नियमन करणे, कलम १२ अंतर्गत अर्ज हाताळताना आणि त्यावर पारित झालेले केलेल्या आदेशांची अंमलबजावणी करणे; कलम १२ (४) सुनावणीची पहिली तारीख अनिवार्यपणे निश्चित करणे अर्ज प्राप्त झाल्याच्या तारखेपासून तीन दिवसांपेक्षा जास्त नाही; कलम १३ (१) संरक्षण अधिकाऱ्याद्वारे नोटीस सेवेचे निर्देश देणे आणि इत्यादी. अशा विशिष्ट प्रक्रियात्मक आवश्यकता वगळता, तथापि, फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदी. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्या च्या कलम २८ (१) अंतर्गत लागू केले गेले आहेत. कायदा करा. ही उपयुक्तता, या तरतुदीच्या साध्या आणि स्पष्ट भाषेवरून दिसून येते, ती सामान्य आणि सर्वव्यापी आहे.हे स्पष्टपणेफौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदी सामान्यतः लागू करण्याच्या संसदेच्या हेतूबद्दल बोलते.कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्या च्या अंतर्गत किंवा त्यापासून उद्भवलेल्या कार्यवाहीस. कायदा, कलम २८ मध्ये विशेषतः दर्शविलेल्या अपवादांच्या अधीन आहे. असे दिसते की अशी फौजदारी प्रक्रिया सामान्यतः दिवाणी कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या उपायांना बळकटी देण्याच्या स्पष्ट हेतूने लागू केली जाते.

४९) आपण यापूर्वी पाहिले आहे की, घटनेनुसार हमी दिलेल्या, विशेषतः कुटुंबात होणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडलेल्या महिलांच्या हक्कांचे आणि त्यांच्याशी संबंधित किंवा त्यांच्याशी संबंधित बाबींना अधिक प्रभावी संरक्षण प्रदान करणे हा संसदेचा हेतू होता. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी संसदेने एकीकडे दिवाणी कायद्यांतर्गत उपाय प्रदान केला आहे आणि दुसरीकडे काही अपवादांच्या अधीन राहून सामान्यतः फौजदारी प्रक्रिया लागू केली आहे.हे अपवाद फक्त हे सुनिश्चित करण्यासाठी तयार केले

जातात की फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या काही तरतुदींचे तोटे आहेत. विशेषतः नोटीस जारी करण्याच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर आणि पुरावा नोंदवण्याच्या वेळी लागू असलेले, कार्यवाहीला अडथळा आणत नाहीत ज्यामुळे त्याच्या निष्कर्षाला विलंब होतो.कोणत्याही परिस्थितीत, या तरतुदी कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्याच्या कलम २८ च्या उप-कलम (१) च्या तरतुदीच्या सामान्यतेस अपवाद म्हणून उभे राहतात. कृती करा आणि आपण असे म्हणू शकतो, जर आपण म्हणू शकलो तर, सामान्यपणे अपवाद सामान्य नियम सिद्ध करतात.

५०) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्याच्या कलम २८ च्या दुसऱ्या भागाकडे येत आहे. जे उपकलम (२) मध्ये आहे, आम्ही आमचे मत व्यक्त केलेल्या इतर अपवादांसाठी आम्ही जे मानतो त्यापेक्षा वेगळे नाही. या तरतुदी फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीच्या व्यापकतेला अपवाद म्हणून देखील आहे. हे केवळफौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदींच्या सामान्य उपयुक्ततेसह न्यायालयाला त्याची स्वतःची प्रक्रिया ठरविण्यास सक्षम करते. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायद्या अंतर्गत सर्व कार्यवाही. कलम २८ (१) मध्ये नमूद केल्यानुसार कायदा.ही केवळ कायद्याची सक्षम करणारी तरतूद असल्याने, ती न्यायालयाद्वारे दिलेल्या खटल्यात वापरली जाऊ शकते किंवा जाऊ शकत नाही आणि प्रत्येक प्रकरणातील वस्तुस्थितीवर सर्व काही अवलंबून असेल. मागील कलमाच्या सामान्यतेला अपवाद करण्याचे न्यायालयाला अधिकार देणारा एक सक्षम करणारा विभाग, त्याच्या सामान्य स्वरूपाचा मागील भाग स्वतःच काढून घेत नाही आणि जेव्हा तो प्रत्यक्षात एखाद्या विशिष्ट प्रकरणात वापरला जातो तेव्हाच मागील कलमाच्या सामान्यतेवर परिणाम करतो. जेव्हा जेव्हा सक्षम करणाऱ्या विभागाने दिलेला असा अधिकार वापरला जातो, तेव्हा कार्यवाही संपताच तो संपुष्टात येतो. कलम २८ (२)

अंतर्गत हा अधिकार कलम १२ अंतर्गत किंवा कलम २३ च्या उप-कलम (२) अंतर्गत अर्जाच्या जलद आणि प्रभावी विल्हेवाट लावण्यासाठी अस्तित्वात आहे आणि उद्देश साध्य होताच, अधिकार स्वतःच संपतो .दुसऱ्या शब्दांत, कलम २८ चे उपकलम (२) अन्वये असलेले अधिकार, जर ते कलम १२ किंवा कलम २३ (२) अन्वये कार्यवाही सुरू झाल्यावर किंवा त्यादरम्यान न्यायालयाने घेतलेल्या निर्णयावरून सुरू होतात आणि कायद्यानुसार कार्यवाही निकाली निघताच संपुष्टात येतात. म्हणून, न्यायालयाच्या अशा शक्तीचा अर्थ संसदेने अभिप्रेत असलेल्यापेक्षा अधिक अधिकार बहाल केला जाऊ शकत नाही, जेणेकरून न्यायालयाने निकाल दिल्यानंतर, कायमस्वरूपी आणि सर्वकाळासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या तरतुदींची व्यवहार्यता कार्यवाही वगळली जाईल. जर हा सक्षम करणारा विभाग समजून घ्यायचा असेल, जरी तो वापरात नसला तरीही, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत उपलब्ध केलेले गुन्हेगारी उपाय आणि उपाय वगळून. न्यायालयाच्या निर्णयाने व्यथित पक्षाला कायदा करा, उदाहरणार्थ, कलम ३९७ अंतर्गत फौजदारी पुनरावलोकनाचा उपाय किंवा फौजदारी प्रक्रिया संहिते च्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालयांच्या अंगभूत शक्तीचे आवाहन, आम्ही कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा च्या कलम २८ च्या संपूर्ण तरतुदीच्या भाषेत अन्याय करीत आहोत. कायदा करा आणि संसदेच्या समोर असे काहीतरी ठेवा ज्याचा त्याचा हेतू नाही, जे बांधकामाच्या निश्चित केलेल्या नियमांनुसार अनुज्ञेय नाही.

51] घ. हिं. कायद्याच्या कलम २८ (२) अंतर्गत न्यायालयाला देण्यात आलेल्या अधिकाराचा क केवळ न्यायालयाच्या हातात व्यथित व्यक्तीला प्रभावी आणि जलद उपाय प्रदान करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन प्रदान करणे हा आहे. न्यायालयाला दिलेले असे अधिकार सद्यप्रकरणात कलम १२ डी घर. हिंसा. कायदा अन्वये अर्जासाठी विशेषतः घर.

हिंसा. कायद्याच्या च्या कलम २६ अंतर्गत न्यायालयाच्या विचारार्थ आलेल्या अर्जांसाठी उपयुक्त ठरतात. घर हिंसा. कायद्याच्या कलम ३६ कायद्यातील तरतुदी सध्या लागू असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींव्यतिरिक्त आहेत आणि त्यांचे अवमूल्यन करीत नाहीत, असेही कायद्यात नमूद केले आहे. कायद्याच्या या सर्व तरतुदींचे एकत्रित वाचनच आमच्या निष्कर्षाला बळकटी देईल.

५२] जर Cr.P.C. च्या तरतुदींच्या मर्यादित उपयुक्ततेची संकल्पना, जशी श्री सी. ए . जोशी, उत्तरवादीचे विद्वान अधिवक्ता यांनी मांडली व स्वीकारली तर , आमच्या विचारानुसार, घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांपासून महिलांना प्रभावी संरक्षण प्रदान करणे हा कायद्याचा मूळ उद्देशच पराभूत करेल. जर संसदेचा दिवाणी कायद्यांतर्गत उपाय करण्याची तरतूद करण्याचा हेतू असेल, तर कायद्यात निर्माण केलेल्या अपवादांच्या अधीन राहून फौजदारी प्रक्रियेच्या सामान्य लागूतेसाठी नियम घालून उपाय प्रभावी आणि अर्थपूर्ण बनवण्याचा देखील संसदेचा हेतू होता. त्यात अशी अधिकल्पना करण्यात आली आहे की व्यथित व्यक्तीला प्रभावी उपाय प्रदान करण्याचे काम न्यायालये तेव्हाच सर्वोत्तमपणे पार पाडतात जेव्हा ते करण्यासाठी स्वीकारलेली कार्यपद्धती दोन्ही जगातील सर्वोत्तम व्यक्तींकडून कळवली जाते. म्हणूनच संसदेने फौजदारी प्रक्रिया सर्वसाधारणपणे लागू करण्याची तरतूद केली आहे आणि त्याच वेळी न्यायालयाला त्या प्रकरणाच्या आवश्यकतेनुसार विशिष्ट प्रकरणात स्वतःची प्रक्रिया तयार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. कलम २८ (२) मध्ये वापरलेली भाषा महत्त्वपूर्ण आहे आणि ती विचारात घेणे आवश्यक आहे हे आपण येथे जोडू शकतो. "स्वतःची प्रक्रिया" ठरवण्याचे स्वातंत्र्य घ.हिं. कायद्याच्या कलम १२ किंवा कलम २३ (२) अंतर्गत केवळ एका विशिष्ट कार्यवाहीपुरते मर्यादित आहे. जो "कलम १२ व २३ उपकलम (२) अन्वये अर्ज निकाली काढण्यासाठी" "उपकलम (१)

मधील काहीही न्यायालयाला स्वतःची प्रक्रिया ठरवण्यापासून रोखणार नाही"या शब्दांच्या वापरावरून स्पष्टपणे दिसून येतो,

५३] याचा अर्थ असा आहे की सामान्यतः Cr.P.C च्या तरतुदी. कलम १२ ते २३ अंतर्गत घेतलेल्या सर्व कार्यवाहीस आणि घर हिंसा. काय. च्या कलम ३१ अंतर्गत गुन्ह्याच्या संदर्भात देखील लागू होईल. अधिनियम, कलम २८ च्या उप-कलम (२) अंतर्गत असलेल्या अपवादासह कायद्यात प्रदान केलेल्या अपवादांच्या अधीन आहे. त्यानंतर असे होईल की हे कार्यवाहीचे स्वरूप असे नाही जे घर. हिंसा. कायदा च्या कलम २८ (१) मध्ये नमूद केलेल्या कार्यवाहीस Cr.P.C च्या सामान्य उपयुक्ततेचे निर्धारक असेल. परंतु या कलमाच्या साध्या आणि स्पष्ट भाषेत व्यक्त केल्याप्रमाणे संसदेचा शब्द अंतिम असेल. आम्ही आधीच घरघुती हिंसाचार अधि. चे कलम २८ . सामान्यतः कायद्यांतर्गत पारित झालेले अपवादांच्या अधीन राहून फौजदारी प्रक्रिया लागू करण्याचा संसदेचा हेतू स्पष्टपणे आणि कोणत्याही संदिग्धतेशिवाय कायदा जाहीर करतो. तर, Cr.P.C. च्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालयाचे अंगभूत शक्ती, घर. हिंसा. कायदा च्या कलम २९ अंतर्गत समान प्रभावी पर्यायी उपायांच्या उपलब्धतेच्या घटकांसह स्वयं-लादलेल्या निर्बंधांच्या अधीन आहेत. कलम१२,१८,१९,२०,२१,२२ आणि २३ अंतर्गत कार्यवाहीत पारित केलेल्या आदेशांमुळे आणि D.V. च्या कलम ३१ अंतर्गत गुन्ह्याच्या संदर्भात पक्षाच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी कायदा उपलब्ध असेल.

५४] उषाबेन (वरील) प्रकरणात गुजरात उच्च न्यायालय द्वीसदस्यीय खंडपीठाने व्यक्त केलेल मत आम्ही आमच्या दृष्टिकोनाला सशक्त करते, ज्यामध्ये असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की कार्यवाही दिवाणी स्वरूपाची असल्याने, Cr.P.C. लागू होऊ शकत नाही, संसदेने स्पष्ट तरतुदीद्वारे अधिनियमांतर्गत कार्यवाही (परिच्छेद १६) च्या तरतुदी लागू केल्या आहेत

अशा प्रकरणात असा प्रस्ताव अतिसामान्य ठरतो . त्यात असेही म्हटले आहे की Cr.P.C च्या कलम ४८२ अंतर्गत उपाय या संदर्भात उच्च न्यायालय अधिकारांवर स्वतः लादलेल्या निर्बंधांच्या अधीन राहून, व्यथित व्यक्तीला ते उपलब्ध असेल. निकालाच्या परिच्छेद १९ मध्ये खंडपीठाने नोंदलेली निरीक्षणे खालीलप्रमाणे केली आहेत:

> ''१९ . वरील चर्चा आणि आम्ही केलेली निरीक्षणे लक्षात घेता, एकदा संहितेची तरतूद लागू झाली की, संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत उपाय व्यथित व्यक्तीला उपलब्ध होणार नाही असे म्हणता येणार नाही. परंतु उक्त पैलू पुन्हा उच्च न्यायालय अधिकारांच्या स्वयं-लादलेल्या निर्बंधांच्या अधीन आहे की जेव्हा सत्र न्यायालयासमोर कलम २९ अंतर्गत अपील किंवा कलम ३९७ अंतर्गत पुनरावलोकनाचा स्पष्ट उपाय उपलब्ध असेल, तेव्हा न्यायालय संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत याचिकेचे मनोरंजन नाकारू शकते. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत असे केल्याने संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालय अंगभूत शक्तीवर मर्यादा येणार नाहीत किंवा त्याचा परिणाम होणार नाही.''

५५] या टप्प्यावर, आम्ही माननीय सर्वोच्च न्यायनिर्णय कुनापारेड्डी (वरील) मधील निर्णयाच्या परिच्छेद ११ मध्ये केलेल्या निरीक्षणांकडे परत जाऊ इच्छितो, ज्यामध्ये माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की त्या प्रकरणातील याचिका मूलतः घ.हिं. च्या कलम १८ आणि २० अंतर्गत होती. कायद्याने असे म्हटले आहे की ही कार्यवाही प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाची आहे यावर वाद घालता येत नसला तरी कार्यवाही Cr.P.C द्वारे नियंत्रित केली जावी. घर.हिंसा . च्या कलम २८ अंतर्गत प्रदान केल्याप्रमाणे. कायदा करा. या निरीक्षणांमुळे आम्हाला हे देखील स्पष्ट होईल की कलम १८ अंतर्गत संरक्षण आदेश आणि कलम 20 अंतर्गत आर्थिक मदत मिळविण्यासाठी सुरू केलेली कार्यवाही Cr.P.C. च्या

तरतुदींद्वारे नियंत्रित केली जाईल. घर.हिंसा च्या कलम २८ नुसार. कायदा, जरी अशी कार्यवाही जवळजवळ दिवाणी कार्यवाहीसारखी असली तरी. जर ही निरीक्षणे घर.हिंसा च्या कलम १८, आणि २० अंतर्गत मदत मिळविण्यासाठी घेतलेल्या कार्यवाहीला लागू होतात. कायद्यानुसार, घर.हिंसा च्या कलम १९,२१ आणि २२ अन्वये इतर कार्यवाहीसाठी निरीक्षणे लागू होणार नाहीत असे सांगण्यासाठी आमच्यासाठी कोणतेही वॉरंट नाही. कायदा करा. आमच्या नम्र मते, ही निरीक्षणे सध्या चर्चा झालेल्या इतर कार्यवाहीला देखील लागू होतील.

५६) सुकुमार गांधी (वरील) च्या बाबतीत, या न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की कलम १२ (१) अंतर्गत कार्यवाही कायद्यांतर्गत विविध सवलती त्यादिवाणी हक्कांच्या एकत्रीकरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी जलद आणि प्रभावी उपाय प्रदान करण्यासाठी क मिळविण्यासाठी सुरू केली गेली आहे, मुख्यतः दिवाणी स्वरूपाचे असल्याने, त्यां रद्द करण्यासाठी Cr.P.C च्या कलम ४८२ चा अवलंब करू नका. असा दृष्टिकोन मान्य केला तर तो घर . हिंसा. कायद्याच्या उद्दीष्टानाच पराभूत करेल. त्यानुसार, तो कायदा, Cr.P.C च्या कलम ४८२ अंतर्गत उच्च न्यायालय अंगभूत शक्ती अंतर्गत विहित गुन्ह्यांचा खटला वगळता कार्यवाही रद्द करण्यासाठी अर्ज केला जाऊ शकला नाही असे म्हटले आहे. केलेल्या चर्चेच्या आणि आधीच्या परिच्छेदांमधील निष्कर्षांच्या दृष्टीने, या न्यायालयाच्या खंडपीठाने अशा प्रकारे घेतलेल्या दृष्टिकोनाशी सहमत होणे आमच्यासाठी शक्य नाही आणि आम्ही ते चुकीचे मत असल्याचे घोषित करतो. जर आपण खंडपीठाचे मत स्वीकारले, तर निकाल, आमच्या मते, त्यांनी ज्याचा विचार केला आहे त्याच्या अगदी विरुद्ध असेल. व्यतिरिक्त, Cr.P.C चे कलम ४८२ लागू न ठरवणे घरघुती हिंसाचार कायद्याच्या च्या कलम 28 च्या साध्या आणि स्पष्ट भाषेला हानी पोहोचविण्याइतकेच असू

शकते. बाह्य सहाय्य आणि बांधकामाच्या इतर नियमांचा अवलंब करण्याची शक्यता वगळणारा कायदा, जो संसदेचा हेतू स्पष्टपणे आणि स्पष्टपणे व्यक्त करतो.

५७] संसदेचा हेतू काय आहे याबद्दल कोणतेही मतभेद नसले तरी, घर. हिंसा. कायद्याच्या कलम १२ (१) अंतर्गत कार्यवाहीसाठी कलम ४८२ ची तरतूद लागू केल्याने हाच हेतू पराभूत होतो या मताशी आमचे मतभेद आहेत आणि त्याची उपयुक्तता काढून टाकून ते साध्य करता येईल. या समस्येचे वेगळ्या दृष्टिकोनातूनही परीक्षण केले जाऊ शकते.

५८] Cr.P.C. च्या कलम ४८२ चे सरळ वाचन केल्यास , जे उच्च न्यायालयाचे अंगभूत शक्ती राखते व असे सूचित करते की उच्च न्यायालय केवळ कार्यवाही रद्दबातल करणे करण्यासाठी नव्हे तर त्याचा वापर विशिष्ट तसेच व्यापक हेतूंसाठी केला पाहिजे. संहिता अंतर्गत कोणत्याही आदेशाची अंमलबजावणी करणे किंवा कोणत्याही न्यायालयाच्या प्रक्रियेचा गैरवापर रोखणे किंवा न्यायाची उद्दिष्टे सुरक्षित करणे यासारख्या हेतूंसाठी अंगभूत शक्तीाचा वापर मर्यादित केला गेला आहे. यावरून असे दिसून येईल की उच्च न्यायालयाचे अंगभूत शक्ती केवळ कार्यवाही रद्दबातल करणे करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीच नव्हे तर संहितेखालील कोणत्याही आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी किंवा न्यायालयाच्या कोणत्याही आदेशाला आव्हान देण्यासाठी देखील वापरले जाऊ शकतात, जे न्यायालयाच्या प्रक्रियेचा गैरवापर करणे किंवा सामान्यतः न्यायाची उद्दिष्टे सुरक्षित करण्यासाठी आहे. याचा अर्थ असा होईल की केवळ उत्तरवादी-पुरुषच नव्हे तर व्यथित व्यक्ती-स्त्रीला देखील कोणत्याही आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी किंवा न्यायालयाच्या प्रक्रियेचा गैरवापर रोखण्यासाठी किंवा न्यायाची उद्दिष्टे सुरक्षित करण्यासाठी उच्च न्यायालयात जाण्यासारखे वाटू शकते. हे दर्शवेल की या शक्तीचा वापर कोणत्याही पक्षाद्वारे केला जाऊ शकतो आणि केवळ घर. हिंसा. कायद्याच्या च्या कलम १२ अंतर्गत

कार्यवाही रद्दबातल करणे करण्याची मागणी करणारा उत्तरवादी नाही. जर हा अधिकार कायद्याच्या कलम २८ पासून काढून टाकला गेला तर, कायदा, प्रभावित स्त्री तसेच किंवा तितकेच प्रतिकूल फटका बसू शकतो, आणि अशा प्रकारे, घर हिंसा. कायद्याच्या उद्दिष्टांचा पराभव होऊ शकतो.

५९] आता, Cr.P.C च्या तरतुदी कोणत्या टप्प्यावर आहेत याबद्दल एक प्रासंगिक प्रश्न उद्भवेल. ते लागू होईल आणि आमच्या मते, उत्तर घरघुती हिंसाचार कायद्याच्या कलम १२ आणि १३ च्या तरतुदींमधून शोधले जाऊ शकते. कायदा करा. या तरतुदींचे एकत्रित वाचन असे दर्शविते की ज्या क्षणी कार्यवाही सुरू होईल, दंडाधिकारी अर्जाच्या मजकुरावर आपले मन लावतात आणि नोटीस जारी करण्यासह कोणताही न्यायिक आदेश पारित करतात. एकदा, कार्यवाही सुरू होते, घरघुती हिंसाचार कायद्या कलम २८ अंतर्गत प्रक्रिया. कायद्यात दिलेल्या अपवादांच्या आणि त्याखाली तयार केलेल्या नियमांच्या अधीन राहून हा कायदा लागू होईल. दुसऱ्या शब्दांत, घरघुती कायदयात अन्यथा प्रदान केल्याप्रमाणे जतन करून व त्यातील नियमांच्या अधीन राहून कलम २८ च्या उप-कलम (२) च्या तरतुदींच्या अधीन राहून Cr.P.C. च्या तरतुदींनुसार कायदा आणि त्याखाली तयार केलेले नियम कलम १२ ते २३ अंतर्गत आणि घर. हिंसा. कायद्याच्या कलम ३१ अंतर्गत गुन्ह्याशी संबंधित असलेल्या कार्यवाहीचे नियमन अशी कार्यवाही प्रारंभ झाल्यास करेल.

६०] वरील बाबी लक्षात घेऊन, श्री सुमंत देवपुजारी, विद्वान सरकारी अधिवक्ता, श्री किंखेडे आणि श्री देवानी, विद्वान अधिवक्ता यांनी मांडलेल्या बहुसंख्यावादी युक्तिवादाद्वारे मांडलेल्या दृष्टिकोनाशी आम्ही आमची सहमती व्यक्त करतो आणि श्री सी ए .जोशी यांनी मांडलेल्या अल्पसंख्याक दृष्टिकोनास नाकार् तो आणि दुसऱ्या प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर देतो.

६१]		श्री अमित किंखेडे, अर्जदाराचे विद्वान अधिवक्ता, श्री सुमंत देवपुजारी, राज्यासाठी विद्वान सरकारी अधिवक्ता, श्री सी ए जोशी यांनी आम्हाला दिलेल्या मदतीबद्दल आम्ही आमची प्रशंसा नोंदवतो. जोशी, उत्तरवादीचे विद्वान अधिवक्ता आणि साहिल देवानी, विद्वान अधिवक्ता. त्यानुसार संदर्भ परत केला जातो.

(न्यायमूर्ति श्रीमती स्वप्ना जोशी)

(न्यायमूर्ति एस. बी. शुक्रे)

(न्यायमूर्ति बी. पी. धर्माधिकारी)

****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

****